Д-р Степан Чорній

ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина II

СИНТАКСА

БРОКПОРТ, Н. Й. 1969

ERRATA

Стор.	*Надруковано:*	*Має бути:*
9 (9 рядок знизу)	стихійною	**спокійною**

76 Пропущено з лівого боку після слова **Наприклад:**

Просте речення, а з правого боку **Підрядне речення**

77 (8 і 7 рядки знизу)

1. Сонце так світить ласка-во, аж каміння сміється.	1. Сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.

Д-Р СТЕПАН ЧОРНІЙ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина II

СИНТАКСА

Published by DNIPROWA CHWYLA, Munich 1969

Д-р Степан Чорній

ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Частина II

СИНТАКСА

БРОКПОРТ, Н. ДЖ. 1969

STEPHEN CHORNEY, Ph. D.
Associate Professor of Modern Languages,
State University of New York, Brockport, N. Y.

UKRAINIAN GRAMMAR

Part II

SYNTAX

BROCKPORT, N. Y. 1969
diasporiana.org.ua

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЧЕННЯ

(General Characteristics)

Мова — це один із найважливіших засобів спілкування. Коли люди говорять, вони висловлюють свої думки. Щоб висловлювані думки були логічні та зрозумілі, то слова поєднуються в речення за певними встановленими правилами.

Синтакса вивчає творення словосполучень і речень та способи вмілого вживання їх у нашій мові.

Отже, синтакса докладно розглядає способи поєднання слів, будову словосполучень і цілих речень, різні типи речень та окремі їх частини.

§ 1. РЕЧЕННЯ

(Sentence)

У процесі говорення люди висловлюють свої думки. Закінчена думка звичайно виражається кількома словами, тісно зв'язаними поміж собою граматично.

Наприклад: Весною цвітуть сади. Тут думка виражена трьома словами.

Іноді закінчена думка може бути виражена й одним словом.

Наприклад: Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом (М. Коц.). Тут висловлені дві думки: перша — одним словом, друга — цілим словосполученням, що складається аж з вісьмох слів.

Сполучення слів або одне слово, що передає закінчену думку, називається реченням.

У реченні легко можна запримітити його складові частини, які називаються **членами речення.**

Членами речення можуть бути самостійні слова або самостійні слова разом із службовими. Саме службове слово членом речення не буває.

Окреме слово в реченні або словосполучення, що відповідає на те чи інше питання, називається **членом речення.**

Наприклад: На той саме час мати одхилила двері (П. Мирн.). Хто відхилив двері? — мати. Що зробила мати? — відхилила. Що відхилила? — двері. Коли відхилила? — на той саме час. Тут член речення **на той саме час** висловлений чотирьома словами.

Не всі члени речення мають однакове змістове значення. Тому ми розрізняємо **головні** і **другорядні члени речення.** Головні члени речення — це **підмет і присудок**; вони висловлюють основний зміст у реченні. Усі інші члени речення називаються **другорядними,** бо вони служать для пояснення головних членів у реченні.

Підмет означає предмет, про який що-небудь говориться в реченні, і відповідає на питання хто? що?

Наприклад: 1. Зенко поїхав на табір. Хто поїхав? — Зенко (підмет).

2. Шумлять прапори малинові. Що шумить? — прапори (підмет).

Присудок означає те, що говориться про підмет, і відповідає на питання: що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? (що він є?) що він таке?

Наприклад: 1. Тихесенько вітер **віє (Т. Ш.).** Що робить вітер? — **віє** (присудок).

2. Ти таки **дивна** (Л. У.) Яка ти є? — дивна (присудок).

3. Веселий сміх — **здоров'я** (Фольк.). Що таке сміх? — здоров'я (присудок).

4. **Непевний був** Максим отой (Т. Ш.). Який був Максим? непевний був (присудок).

Другорядні члени речення не завжди пояснюють підмет і присудок; вони можуть пояснювати й інші другорядні члени речення.

Наприклад: Птахи щебечуть під блакитним небом (М. Коц.). Птахи щебечуть де? під небом. Під яким небом? — блакитним. У цьому реченні другорядний член речення **під небом** пояснює присудок **щебечуть,** але сам він пояснюється словом **блакитним,** яке теж є другорядним членом речення.

Вправа 1. Перепишіть приклади. Підкресліть у кожному реченні підмет один раз, присудок — два рази.

1. Минув травень. 2. Почалась червнева спека. 3. Один день видався особливо гарячим. 4. Гроза буде неодмінно. 5. Після завзятої, хоч тихої спеки якось швидко смерклося. 6. Запав морок. 7. Небо і земля стемніли. 8. На обрію з'явилась чорна смуга. 9. Скоро на смузі тій щось блимнуло. 10. Трохи згодом показався світ. 11. У другому місці небо переморгувалось. 12. Проблиски світла чимдалі розростались. 13. Та ось у новому місці щось моргнуло. 14 Світло блискавки притьмарилось. 15. Вибухи прискорились. 16. Чорне небо безперестанку моргало блискавкою. 17. Ніч бистро надходила. 18. Чорні хмари росли на крайнебі. 19. Надворі стало чорно, як у комині. 20. Блискавка розгорталася. 21. Вона потоком білої лави роздирала заслону ночі. 22. Околишня тиша була насичена тривогою. 23. Тепле повітря мовчало, як злякана дитина. 24. Чулось вже далеке ричання. 25. Тихе повітря стрепенулось. 26. Затремтіла земля. 27. Над головою покотились небесні гармати. 28. По небі літали вогняні стріли. 29. Котився могутній грім.

За М. Коцюбинським

§ 2. ТИПИ РЕЧЕНЬ

(Kinds of Sentences)

Речення можуть бути **прості і складні.**

Речення, яке містить у собі одну закінчену думку, називається простим.

Наприклад: На землю глянули тихі зорі (М. Коц.).

Речення, яке складається тільки з головних членів, називається простим непоширеним.

Наприклад: 1. Дівчинка вишиває. 2. Настала весна.

Речення, в якому є ще й другорядні члени, називається простим поширеним.

Наприклад: 1. Гафійка увійшла в хату (М. Коц.). 2. На синім небі густо зоріли зорі (М. Коц.).

Речення, в якому кілька думок об'єднано в одну складну думку і яке можна розкласти на окремі прості речення, називається складним.

Наприклад: 1. Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега (М. Коц.). 2. Човен плавно загойдався на воді, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні (М. Коц.).

Вправа 2. Прочитайте і визначте поширені і непоширені речення.

1. Рідна Школа вчить нас любити й шанувати Україну. 2. Діти сплять. 3. Настало літо. 4. Ігор і Богдан — пластуни. 5. В лице нам тепле дихнуло повітря (М. Коц.). 6. Вашинґтон — столиця З'єднаних Стейтів Америки. 7. Тече річка невеличка з вишневого саду (Нар. пісня). 8. Пластова молодь багато знає про Україну. 9. Дитина плаче. 10. Пластуни й сумівці бачили фільм про боротьбу УПА з ворогами. 11. У чорному небі кліпали зорі (М. Коц.). 12. Грім убив молодого

оленя. 13. Зірка боїться іспиту з нуклеарної фізики. 14. Виростали яничари.

Вправа 3. Перебудуйте непоширені речення на поширені, додаючи другорядні члени речення.

1. Сонце сховалось. 2. УПА воювала. 3. Ватра горить. 4. Море бушує. 5. Астронавти полетять. 6. Сходини відбуваються. 7. Учні вивчають. 8. Зозуля кує. 9. Зірки мерехтять. 10. Дівчина рисує. 11. Хтось кличе. 12. Молодь верталась.

Вправа 4. Придумайте і напишіть вісім речень непоширених і вісім поширених.

§ 3. РОЗПОВІДНІ, ПИТАЛЬНІ Й ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ

(Declarative, Interrogative and Exclamatory Sentences)

Речення за своїм змістом та інтонацією поділяються на:

а. розповідні

б. питальні

в. окличні

Речення, в якому про когось або про щось розповідається, називається розповідним.

Наприклад: Учні нашої школи виступали на концерті в честь 50-річчя Української Національної Революції.

Розповідне речення вимовляється із стихійною інтонацією із зниженням голосу під кінець речення. В кінці розповідного речення на письмі ставимо крапку.

Речення, в якому про когось або про щось запитують, називається питальним.

Наприклад: 1. Що бачиш ти в далекому просторі? (Л. У.).

2. Куди їздили сумівці, пластуни й одумівці в червні 1964 року?

У кінці питального речення ставимо знак питання.

Питальні речення можуть мати питальні слова (займенники, прислівники, частки): де, коли, як, хто, що, чи, який, скільки, чому і т. ін.

Наприклад: 1. Коли ви їдете на Союзівку? 2. Де сумівці таборували цього літа? 3. Чи ви знаєте щось про собор Св. Софії?

Речення, в якому висловлюється наказ, заклик або думка з особливим почуттям (захопленням, радости, гніву тощо), називається окличним.

Наприклад: 1. Благословенна будь, земле моя! 2. Геть ідіть! 3. Струнко! 4. Гетьте, думи, ви хмари осінні! Тож тепера весна золота! (Л. У.).

У кінці окличного речення ставимо знак оклику.

В окличних реченнях можуть бути ті самі питальні слова, що і в питальних реченнях (займенники який, яка, яке та ін., прислівники як, де, коли та ін.), але їх значення тут інше: вони підсилюють почуття, висловлене окличним реченням.

Наприклад: 1. Як страшно мені тут! 2. Як горить і мигтить інша зірка! (Л. У.). 3. Які чудові квіти!

Вправа 5. Перепишіть уривок. Підкресліть розповідні речення однією рискою, питальні двома, а окличні хвилястою лінією.

— Хто? кого не пустить ? . . — кажіть бо толком. — Кидав він питання на всі боки.

— Кого ! . . . та ж докторів ! . . Прийшла до примарії бомага, що незабаром мають приїхати доктори, які псують виноградники.

Замфіра, наче грім із ясного неба, вразила ця звістка. — Невже ж цьому правда?

— Ой, виріжуть нам виноградники, зовсім виріжуть, анцихристи! — голосила якась баба.

— Нічого, будемо звикати без вина, — злорадно кидала увагу друга.

Замфірові не вірилось ще. Чи не пустив хто часом дурну поголоску? Треба самому дізнатись про це в примарії.

— Я зараз буду тут, тільки коні випряжу, — гукнув він в юрму, рушаючи.

За хвилину Замфір з похмурим обличчям йшов уже у примарію. За ним потягло кілька молдуван.

За М. Коцюбинським

Вправа 6. Запишіть вашу розмову з товаришами. Використовуйте розповідні, питальні і окличні речення.

§ 4. ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

(Connection of Words in the Sentence)

Між словами в реченні існує змістовий зв'язок, який можна виявити за допомогою питань. Цей змістовий зв'язок виражається формами слів (а деколи ще й службовими словами та інтонацією).

Наприклад: Життя до людей повернулося лицем (М. Коц.).

Тут зв'язок між словами можна виявити такими питаннями:

Життя що зробило? — повернулося.

Повернулося до кого? — до людей.

Повернулося як? — лицем.

Розрізняємо два типи зв'язків між словами в реченні:

а. сурядний.

б. підрядний.

Якщо слова в реченні виступають як рівноправні, рівнорядні, незалежні одне від одного, то такий зв'язок називається сурядним.

Наприклад: Високий, пристійний, поважний пластун підійшов до ватри.

У схемі це можна представити так:

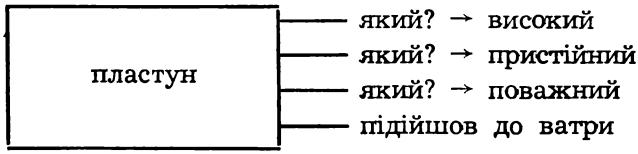

Слова **високий, пристійний, поважний,** пояснюючи слово пластун, не залежать одне від одного, вони в реченні самостійні.

Якщо в реченні одне слово пояснює інше, то такий зв'язок називається підрядним.

При цьому зв'язку головне слово, яке пояснюється іншим, називається **надрядним** або керівним, а друге слово, яке пояснює головне і від нього залежить, називається **підрядним.**

Наприклад: Вранці ясне сонце освітило сонну землю (М. Коц.).

Графічно це речення можна представити так:

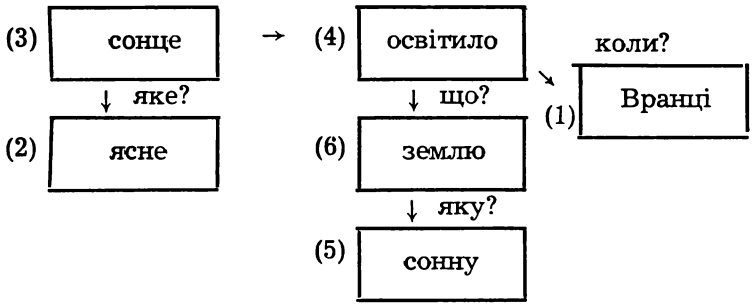

Примітка. Числами позначено порядок слів у реченні.

Підрядні слова можуть бути кількох ступенів. Підрядне слово (в розглянутому реченні **землю),** яке безпосередньо

пояснює головний член речення **(освітило),** називається підрядним словом першого ступеня, а залежне від нього (підрядне) **сонну** — підрядним другого ступеня і т. д.

Підрядний зв'язок слів у реченні має в свою чергу три способи виявлення: **узгодження, керування** і **прилягання.***

Узгодження — це такий тип граматичного зв'язку між словами в реченні, при якому підрядне (залежне) слово приймає форму відмінка, числа, роду й особи надрядного (головного) слова.

Наприклад: Розплелася густа коса (Т. Ш.). У цьому реченні синтаксична пара **розплелася коса** — узгодження; друга пара **густа коса** — теж узгодження. Слово **розплелася** виступає тут у формі однини жіночого роду, слово **коса** теж виступає у формі однини жіночого роду. Отже, ці слова узгоджені в числі й роді. Слово **густа** відповідно до слова **коса** вжите у формі однини жіночого роду і в називному відмінку.

При узгодженні форма підрядного слова змінюється залежно від зміни надрядного слова. Наприклад: густа коса, густої коси.

Керуванням називається такий зв'язок між словами в реченні, при якому надрядне (головне) слово вимагає від підрядного (залежного) певної форми відмінка з прийменником або без прийменника.

Наприклад: Вітер збиває білий цвіт з дерев (Л. У.). У цьому реченні у сполученні слів **збиває цвіт** слово **збиває** вимагає, щоб залежне від нього слово **цвіт** стояло у знахідному відмінку без прийменника; у сполученні слів **збиває з дерев** слово **збиває** вимагає, щоб залежне слово **дерев** стояло в родовому відмінку з прийменником **з.**

---

* Agreement, government, juchtaposition.

При керуванні зміна форми надрядного (головного або керівного) слова не викликає зміни форми підрядного (залежного) слова.

Наприклад: збиває цвіт, збивали цвіт, збивають цвіт, збиватимуть цвіт і т. д.

Керування без прийменника називається безпосереднім, а керування з прийменником — посереднім.

Прилягання називається такий зв'язок між словами в реченні, при якому підрядне (залежне) слово є прислівником, дієприслівником або дієіменником (інфінітивом), отже не відмінюється і тому не може сполучатися зв'язком узгодження або керування.

Наприклад: 1. **Вранці** виплило ясне сонечко на погідне небо (М. Коц.). 2. Юрба посувалась **жартуючи** (М. Вовч.). 3. Професор доручив студентам **перевірити** відомості в енциклопедії. У цих прикладах у словосполученні **вранці виплило** прислівник **вранці** не узгоджується й не поєднується способом керування, а прилягає до слова **виплило;** словосполучення **посувалась жартуючи** — прилягання (2-й приклад), дієприслівник **жартуючи** прилягає до слова **посувалась;** словосполучення **доручив перевірити** — теж прилягання (3-й приклад), дієіменник **перевірити** прилягає до слова **доручив.**

Вправа 7. Перепишіть. З'єднайте зв'язком узгодження слова, що в дужках, з відповідними іменниками або займенниками. Поясніть, якою частиною мови виражені ці слова.

1. (Зелений) трава. 2. (новий) шляхи. 3. (наш) гніздо. 4. (ранній) весна. 5. (мій) рука. 6. (третій) пластунка. 7. (ваш) рисунки. 8. (синій) море. 9. (невмирущий) слава. 10. (пластуни) співав. 11. (чистий) руками. 12. (наш) батьківщиною.

Вправа 8. Перепишіть. З'єднайте зв'язком керування іменники, які подані в дужках, з відповідними дієсловами або іменниками. Визначте відмінок кожного з цих іменників.

1. Сказати (вчитель). 2. командувати (відділ). 3. порадити (учні). 4. перемога над (вороги). 5. користуватися (інструмент). 6. допомагати (мати). 7. читати (книжка). 8. бачити (зірка). 9. відвідувати (хворий). 10. директор (школа). 11. Піклування про (діти). 12. милуватися (краєвид). 13. покласти на (шафа). 14. гроші (батько). 15. Зошит з (математика).

Вправа 9. Перепишіть і підкресліть підрядні (залежні) слова, сполучені з надрядними зв'язком прилягання. Поясніть, якою частиною мови виражене кожне із підрядних слів.

1. Співає добре. 2. побіг сказати. 3. весело розказував. 4. читав довго. 5. вивчив напам'ять. 6. повернули праворуч. 7. відповідають впевнено. 8. співають ідучи. 9. критикують гостро. 10. провірили тричі. 11. ідуть додому. 12. відповідав навмання.

Вправа 10. Поділіть кожне речення на пари (словосполучення). Поясніть, як у кожній парі слів підрядне (залежне) слово зв'язане з надрядним (керівним). Підрядні слова підкресліть.

Зразок: Задоволені пластуни довго співали біля ватри. 1. пластуни **співали** (узгодження); 2. **Задоволені** пластуни (узгодження); 3. співали **біля ватри** (керування); 4. співали **довго** (прилягання).

1. Задоволені пластуни довго співали біля ватри. 2. Раптом небо прорізала сліпуча блискавка. (М. Коц.). 3. Весняний вітер стиха віяв над виноградниками. (М. Коц.). 4. Шле місяць з неба промені злотисті (Л.У.). 5. У виноградній листі таємно плеще тихий водограй (Л. У.). 6. На небі сірим павутинням снувались хмари (М. Коц.). 7. З неба блищали ясні зорі (П. Мирн.). 8. Під осінь одіслали Оленку в школу (А. Тесл.). 9. Повітря дише чарівним спокоєм (Л. У.). 10. Чайки знімались з берегових скель (Коп.). 11. Юрко пішов щойно

до свого товариша. 12. Сотник наказав розвідникам УПА йти мовчки й обережно.

ҐОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

(Principal Parts of the Sentence)

§ 5. СПОСОБИ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ПІДМЕТА

(Means of Expressing the Subject)

Підмет у реченні може бути простий і складений.

Найчастіше підметом буває іменник або займенник у називному відмінку однини або множини.

Наприклад: 1. **Сонце** стояло над головою (П. Мирн.). Що стояло? — **сонце** (підмет).

2. Стали в саду **кипариси** стіною (Л. У.). Що стало? — **кипариси** (підмет).

3. **Він** пішов до міста. Хто? — **він** (підмет).

4. **Ми** поїдемо до Канади. Хто? — **ми** (підмет).

5. **Всі** побігли до річки. Хто? — **всі** (підмет).

Підмет може бути виражений і іншою частиною мови, яка вжита в значенні іменника і відповідає на питання хто? або що?

Наприклад: а. прикметником: **Хворий** лежить в ліжку. Хто лежить? — **хворий** (підмет).

б. дієприкметником: **Уповноважений** приїхав до пласту. Хто приїхав? — **уповноважений** (підмет).

в. числівником: **Десять** ділиться на два. Що ділиться на два? — **десять** (підмет).

г. дієіменником (інфінітивом): **Жити** — значить працювати. Що значить працювати? — **жити** (підмет).

Підмет може бути виражений і незмінною частиною мови, яка вжита в значенні іменника і відповідає на питання хто? або що? (прислівником, сполучником, прийменником, вигуком, часткою).

Наприклад: Наше **«завтра»** буде краще, ніж сьогодні. Що буде краще? — **завтра** (підмет).

2. **«Не»** зветься часткою. Що зветься часткою? — **не** (підмет).

3. **«При»** буває прийменником і приростком (префіксом). Що буває прийменником? — **при** (підмет). І т. д.

Такі підмети треба брати в лапки: вони показують, що ці частини мови вжито не в звичайному значенні, а в значенні іменника.

Складений підмет може бути виражений:

1. іменником в називному відмінку в сполученні з іменником (або іншим словом, що має значення іменника) в орудному відмінку.

Наприклад: Тут **молодиця з дівчинкою** сиділи й одпочивали (М. Вовч.) Хто сидів і відпочивав? — **молодиця з дівчинкою** (підмет).

2. Сполученням числівника з іменником у називному або родовому відмінку.

Наприклад: Двадцять пластунів сиділо біля ватри. Хто сидів біля ватри? — **двадцять пластунів** (підмет).

Ой, **три шляхи** широкії докупи зійшлися (Т. Ш.). Що зійшлося? — **три шляхи** (підмет).

3. Сполученням займенника з іменником.

Наприклад: Кілька дівчат прибігло до нас. Хто прибіг? — **кілька дівчат** (підмет).

4. Сполученням прислівників **мало, чимало, багато, трохи** з іменником у родовому відмінку однини або множини.

Наприклад: Чимало літ перевернулось, **води чимало** утекло (Т. Ш.). Що перевернулось? — **чимало літ** (підмет); що утекло? — **води чимало** (підмет).

5. Цілим словосполученням (висловом), що становить одне змістове ціле.

Наприклад: Прогнати окупантів з України — це обов'язок для нас. Що є обов'язком? — **прогнати окупантів з України** (підмет).

Вправа 11. Перепишіть приклади. Підкресліть у кожному реченні простий підмет прямою рискою, а складений — хвилястою.

1. П'ятнадцять учнів було в клясі. 2. Мати з сином поїхали на концерт. 3. Нас з тобою теє лихо не злякає (Л. Гл.). 4. Нитка моєї казки на мить розривається (С. Вас.). 5. Дві бочки їхали колись селом (Л. Гл.). 6. Остап з Соломією сіли під вербою (М. Коц.). 7. На краю великого міста у кривобокій хатині сидять троє (Мирн.). 8. Те «хха» зупинило його серед хати (М. Коц.). 9. «І що я без землі?» вертілося в його похнюпленій голові (П. Мирн.). 10. Два подає, два на возі складає (П. Мирн.). 11. Усі вони живо з собою розмовляють про будову хати (Черем.). 12. Поневолені боролись за волю.

Вправа 12. Перепишіть приклади. Підкресліть підмети і поясніть, якими частинами мови вони виражені.

1. В очеретах заблимали два бродячі вогники (Л. У.). 2. Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч. Небо розгорнуло намет свій — синій, широкий, глибокий (П. Мирн.). 3. З-за гори червоне сонце аж горить (Т. Ш.). 4. Десь щось стукнуло, пискнуло (П. Мирн.). 5. Світить білолиций на всю Україну (Т. Ш.). 6. Був гарний весняний ранок (Тесл.). 7. Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива

(М. Коц.). 8. Проминуло вже багато днів (М. Вовч.). 9. Поруч із Джерихою сиділи чотири молодиці (Н.-Лев.). 10. Брехати — не ціпом махати (Фолькл.). 11. Вони завжди сидять під липою. 12. Любити свій рідний край — це наш обов'язок.

Вправа 13. Складіть і запишіть речення з такими підметами:

Поранений, молоді, вона, читати, десять хвилин, чимало років, гніздова, розвідник.

§ 6. СПОСОБИ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ПРИСУДКА

(Means of Expressing the Predicate)

Присудок може бути простий і складений.

Простий присудок може бути виражений дієсловом дійсного способу, умовного і наказового.

Наприклад: 1. Я **читаю** книжку. Присудок **читаю** — дієслово дійсного способу.

2. **Поїхав би** я на Україну, так дуже далеко. Присудок **поїхав би** — дієслово умовного способу.

3. **Глянь** оком щирим о, Божий Сину, на нашу землю, на Україну (коляда). Присудок **глянь** — дієслово наказового способу.

Якщо присудком в реченні є дієслово в особовій формі теперішнього або майбутнього часу, то воно узгоджується з підметом в особі й числі: **я** читаю — **ми** читаємо; **ти** читаєш — **ви** читаєте; **він** читає — **вони** читають; **я** читатиму (я буду читати) — **ти** читатимеш (ти будеш читати), **він** читатиме (він буде читати) — **вони** робитимуть (вони будуть робити).

Якщо присудком у реченні є дієслово у формі минулого часу однини або у формі умовного способу, то такий при-

судок узгоджується з підметом у роді й числі: матч почався, вистава почалася, засідання почалося, погідні дні почалися; навчання почалося б, вистава почалась би.

Присудок-дієслово може не узгоджуватись у роді й числі з підметом, якщо при ньому є числівник.

Наприклад: Вже ж минуло з того часу аж три довгі роки (Л. У.).

Простим присудком інколи буває й дієименник (інфінітив).

Наприклад: Тоді вона мене **цілувати** (М. Вовч.). Тоді вона що робити? — **цілувати** (присудок).

В окремих випадках у ролі простого присудка можемо вживати й вигук.

Наприклад: 1. Що рибка **смик,** то серце **тьох!** 2. Рибалка **хлюп!** (Г. Артемовський).

Тут присудки — смик, тьох і хлюп: Рибка що зробила? — **смик.** Серце що робить? — **тьох.** Рибалка що зробив? — **хлюп.**

Вправа 14. Перепишіть приклади. Підкресліть присудки.

1. Пріська — хвать відра (П. Мирн.). 2. У неділю вранці рано поле вкрилося туманом (Т. Ш.). 3. Нехай людям лихо сниться, а ми заспіваймо (Т. Ш.). 4. Ходи сюди, малий, не бійся (Л. У.). 5. Взяв би я бандуру та й заграв, що знав (фолькл.). 6. Аж тут хазяїн тиць у двері (Л. Гл.). 7. Година для праці настала (Л. У.). 8. Аж батько за чуб — хіп! (Г. Артем.). 9. Тут щось з розгону в воду бух! (Л. Гл.). 10. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Ш.).

Вправа 15. Поясніть, якою формою виражений кожний присудок, підкреслений вами у попередній вправі.

Вправа 16. Складіть і запишіть речення з такими присудками:

Візьміть, напишіть, слухаємо, хап, рип, кричати, їздили.

Вправа 17. Перепишіть і підкресліть підмет однією рискою, а присудок — двома. Поясніть, як узгоджується присудок з підметом.

1. На землю глянули тихі зорі (М. Коц.). 2. Пройшло уже кілька літ (С. Руд.). 3. П'ять казанів стояло юшки (І. Котл.). 4. Пишно викотився повний місяць з-за гори (Н.-Лев.). 5. А на хмарах грає соняшне проміння, грає і дарує усміхи свої (Ол.). 6. Спалахнула далека зірниця (Л. У.). 7. Не прийнялись три ясені, повсихали три явори (Т. Ш.). 8. А тимчасом із байраку півень — кукуріку! (Т. Ш.). 9. А з могили козак встає сивий, похилий (Т. Ш.). 10. Ревуть, стогнуть гори-хвилі (Т. Ш.). 11. Вилітайте, сірі птахи, на базар до паю (Т. Ш.). 12. Вранці рано на калині пташка щебетала (Т. Ш.).

§ 7. ІМЕННИЙ СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК

(The Compound Nominal Predicate)

Присудок у реченні може бути виражений іменними частинами мови (іменником, прикметником або дієприкметником, займенником, числівником) у сполученні з дієсловами бути, стати, почати, зробитись і т. ін., які мають допоміжне значення і вказують на спосіб і час.

Присудок, виражений іменною частиною мови і допоміжним дієсловом, називається іменним складеним присудком.

Наприклад: 1. Юрко **був студентом.** 2. Він **був пильний.** 3. Кругле лице її **було змочене** дощем (П. Мирн.). 4. Лев **був за старшину** (Л. Гл.). 5. Герої — **це вони.** 6. Попенко **убіг перший** (П. Мирн.). 7. Два рази по два — **чотири.** 8. Нам **весело.**

Дієслово **бути** як зв'язка складеного присудка переважно вживається у формі минулого і майбутнього часу та в формі наказового або умовного способу, рідше — у формі теперішнього часу. У теперішньому часі зв'язка **бути** може випускатись.

Наприклад: Весна — краща пора року. Можна також сказати: Весна є краща пора року.

Дієслова бути, стати, робитися, почати і т. ін. можуть виступати не тільки зв'язкою в складеному присудку, вони також можуть бути простими присудками.

Наприклад: Була субота, коли ми їздили до Канади.

Інколи складений присудок можна замінити простим.

Наприклад:

Складений присудок	Простий присудок
1. Він **був учителем.**	1. Він **учителював.**
2. Галя **стала веселою.**	2. Галя **повеселішала.**

Якщо іменною частиною складеного присудка є іменник або числівник у називному відмінку, то на місці пропущеної зв'язки ставиться риску.

Наприклад: 1. Київ — столиця України. 2. Два та три — п'ять.

Також ставиться риску між підметом і присудком, коли вони обидва виражені дієіменником (інфінітивом).

Наприклад: Джетом **летіти** — не кіньми **їхати.**

Риску ставимо також перед словами **це, то, ось,** коли вони стоять перед присудком.

Наприклад: Скрипка — це найніжніший інструмент.

Риска не ставиться, якщо підмет або присудок виражений займенником, і не має павзи перед присудком.

Наприклад: Ми лиш каменярі (Фр.).

Вправа 18. Перепишіть приклади і підкресліть підмет однією рискою, а присудок — двома.

1. Лис Микита зробився царем (Фр.). 2. Мотря стала якась добріша й ласкавіша (Н.-Лев.). 3. Повітря зробилося прозорим та ясним (М. Коц.). 4. Суддею був ведмідь, вовки були підсудки (Є. Греб.). 5. Стіл був накритий на десять персон (М. Коц.). 6. Був тоді я вже школярем (С. Вас.). 7. П'ять та три — вісім. 8. В кімнаті душно. 9. Летіти літаком — не плисти кораблем. 10. Мені осіння ніч короткою здається (Л. У.). 11. Громада великий чоловік (фолькл.). 12. Ліля — відмінниця. 13. Трава — коси мої русі, а терен — то очі (С. Руд.). 14. Він змарнілий, втомлений (С. Вас.). 15. Річка — не калюжа (Л. Гл.).

Вправа 19. Поясніть, якими частинами мови виражені іменні частини складених присудків, підкреслені вами у попередній вправі. Поясніть вжиті риски в окремих реченнях.

Вправа 20. Напишіть десять речень із іменними складеними присудками. Іменну частину складеного присудка старайтесь висловити різними частинами мови.

Вправа 21. Перепишіть. Підкресліть підмет раз, а присудок — двічі. Поясніть вживання риски.

1. Пісня і праця — великі дві сили (Фр.). 2. Морок — то ворог світовий. 3. Смерть — се ніч спокійна, тиха. А життя — се день гарячий (Л. У.). 4. Життя, кажуть, зжити — не поле перейти (Мирн.). 5. Наша ціль — людське щастя і воля (Фр.).

§ 8. ДІЄСЛІВНИЙ СКЛАДЕНИЙ ПРИСУДОК

(Compound Verbal Predicate)

Присудок, який складається з неозначеної форми дієслова і допоміжного дієслова у відмінюваній формі, називається дієслівним складеним присудком.

В дієслівному складеному присудкові основне значення виражене дієименником (інфінітивом). Допоміжне дієслово вказує на початок дії, її можливість або необхідність, а також на час і спосіб.

Наприклад: 1. Пластуни **повинні виконувати** накази. 2. Зоря на небі рожева уже **починала займатись** (Л. У.). 3. Річарда ти **мусиш боронити** (Л. У.).

Присудок у складеній формі майбутнього часу розглядається як простий.

Наприклад: Наша школа завтра **буде виступати** на сцені. (тут **буде виступати** дорівнює виступатиме) — простий присудок.

У складених присудках з неозначеною формою дієслова можуть виступати дієприкметники в сполученні зі зв'язкою **бути.**

Наприклад: Вороже з'єднання **примушене було відступати** під кулеметним вогнем УПА.

У складених присудках з неозначеною формою дієслова можуть вживатися короткі форми прикметників **(повинен, ладен, згоден),** а також присудкові прислівники **треба, необхідно, можна** та ін.

Вправа 22. Перепишіть приклади й підкресліть складені присудки з неозначеною формою дієслова.

1. Згодом Богдан почав прощатись (Л. У.). 2. Дід не міг далі говорити (П. Мирн.). 3. Вони знали вдачу свого пана і постановили втекти з села (Н.-Лев.). 4. Юнаки почали розбивати намет. 5. Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін (Коп.). 6. Вона озирнулась і стала міркувати (М. Коц.). 7. Довго я не хотіла коритись весні (Л. У.). 8. Грицько та Йвась теж почали полуднувати (П. Мирн.). 9. Бабуся почала розказувати казку. 10. Сонце починало хилитися з полудня (Фр.). 11. Хворий повинен лежати в ліжку. 12. Нам необхідно добре вчитися.

Вправа 23. Складіть речення з такими присудками:

Згоден піти, треба сказати, почала плакати, хотіли принести, дав знати, рад бачити, став кліпати.

§ 9. УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

(Agreement between the Subject and the Predicate)

1. Якщо складений підмет виражений іменником у називному відмінку з іншим іменником в орудному відмінку, присудок ставиться у множині.

Наприклад: Чіпка з Грицьком ведуть розмову про хазяйство (П. Мирн.).

2. Якщо підмет виражений сполученням іменника з числівником, присудок може стояти як в однині, так і в множині. (Форма однини зберігається тоді, коли присудок виступає перед підметом, а форма множини, — коли присудок стоїть після підмета).

Наприклад: 1. Там **три верби схилилися,** мов журяться вони (Гл.).

2. На столі **горіло дві свічки** (П. Мирн.).

3. Якщо підмет виражений сполученням слів **багато, більшість, ряд, низка, чимало, сила, трохи** тощо з залежними від них повнозначними словами в родовому відмінку, то присудок ставиться в однині.

Наприклад: 1. **Купа людей бігла** за ними (М. Вовч.). 2. **Чимало літ минуло** (М. Вовч.).

Вправа 24. Перепишіть приклади. Підкресліть підмет один раз, а присудок — двічі. Усно поясніть різні випадки узгодження присудка з підметом.

1. Син з татом сіли на фіру (Стеф.). 2. А скільки нас зосталось: (К.-Карий). 3. Коло неї сидить дві жінки (С. Вас.).

4. Пройшло кілька днів. 5. Маланка з Гафійкою теж заробляли (М. Коц.). 6. Троє дітей бавилося на подвір'ю (Фр.). 7. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі й дуже веселі (Фр.). 8. Багато пластунів не бачило фільму «Жорстокі світанки». 9. Цілий ряд очей дивився в рот бабі (М. Коц.). 10. На небі блимає дві зірки.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

(Secondary Parts of Sentence)

§ 10. ДОДАТОК ТА СПОСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ

(The Object. Means of Expression)

Додатком називається другорядний член речення, що означає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків (кого? чого? кому? чому? кого? що? чим?).

Наприклад: 10. Одцурається брат **брата** і **дитини** мати (Т. Ш.). Брат відцурається кого? — **брата** (додаток); мати відцурається кого? — **дитини** (додаток).

2. Ми допомагаєм **сиротам.** Кому ми допомагаєм? — **сиротам** (додаток).

Додатками найчастіше бувають іменники або займенники без прийменника або з прийменником.

Наприклад: Мати приготовила **сніданок для мене.** Мати приготовила що ? — **сніданок** (додаток); Мати приготовила сніданок для кого? — **для мене** (додаток).

Додатками в реченні можуть бути й інші частини, мови, які вживаються в реченні в значенні іменника а саме:

прикметник, дієприкметник, числівник, прислівник, дієіменник, а також ціле словосполучення.

Наприклад: 1. Вона згадала **вчорашнє** (П. Мирн.). Що згадала? — **вчорашнє** (додаток виражений прикметником у значенні іменника). 2. Зібрані з цікавістю розглядали **новоприбулих.** Кого розглядали? — **новоприбулих** (додаток виражений дієприкметником у значенні іменника). 3. Семеро **одного** не ждуть (Фолькл.). Кого не ждуть? — **одного** (додаток виражений числівником у значенні іменника). 4. Юрко одержав **п'ять долярів.** Що одержав? — **п'ять долярів** (додаток виражений числівником у сполученні з іменником). 5. Ромко вчився **рисувати.** Чого вчився? — **рисувати** (додаток виражений дієіменником (інфінітивом) і його можна замінити віддієслівним іменником: Ромко вчився **рисування).**

Додаток найчастіше залежить від дієслова. Усі додатки, що залежать від дієслова, поділяються на **прямі** і **непрямі.**

Прямим називається такий додаток, який є виражений знахідним відмінком без прийменника і на який спрямована дія перехідних дієслів.

Наприклад: Він хотів ще раз почути те **слово** (М. Коц.). Що хотів почути? — **слово;** знахідний відмінок без прийменника — прямий додаток.

Якщо перехідне дієслово вжите з заперечним **не,** то прямий додаток може стояти і в родовому відмінку.

Наприклад: Я **бачив** новий **автомобіль** (що?) (знахідний відмінок).

Я **не бачив** нового **автомобіля** (чого?) (родовий відмінок).

Прямий додаток стоїть у родовому відмінку й тоді, коли дія виражена дієсловом, переходить не на весь предмет, а на частину його:

1. Наріж (чого?) **хліба** (родовий відмінок).

2. Налий (чого?) **молока** (родовий відмінок).

Непрямим називається додаток, виражений будь-яким непрямим відмінком з прийменником або без прийменника (крім знахідного). Він означає різні стосунки предмета до дії.

Наприклад: 1. Хома махав (чим?) **руками** й тупав (чим?) **ногою** (М. Коц.). У цьому прикладі додатки виражені орудним відмінком — **руками, ногою** — означають знаряддя дії.

2. Учитель дав (кому?) Богданкові нову книжку. У цьому прикладі додаток виражений у формі давального відмінка — **Богданкові** — об'єкт, на який спрямована дія.

Вправа 25. Перепишіть приклади. Підкресліть прямі додатки крапкованою лінією, а непрямі короткими рисками.

Зразок: Мати дала мені булочку.
---- .....

1. Вона часом сама що-небудь промовить про бачене, про чуте (М. Вовч.). 2. Оля попрощалась з Роксоляною. 3. Вістка дійшла до нас у вівторок. 4. Чіпка не схотів пити (П. Мирн.). 5. Прийде коза до воза та скаже «ме!» (М. Коц.). 6. У Маланки очі блищали (М. Коц.). 7. Верхи гір прижмурювали під сонцем свої великі очі (М. Черемшина). 8. Пішов на свій базар, купив хліба, огірків, пшенички (К.-Основ.). 9. Степан не схотів читати. 10. Дійшла й до Оленки черга (А. Тесленко).

Вправа 26. Прочитайте уривок. Знайдіть і випишіть окремо прямі і непрямі додатки. Поруч з додатками вкажіть у дужках, яким відмінком вони виражені.

Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вівтарем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і посилала йому молитви свого серця. Йому, одному йому одкривала вона серце. Вона скаржилась йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги неї пустка, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй... Нащо ж Ти, Боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь

лиш у попіл обертає її серце!.. Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці. До ніг Твоїх, пробитих на хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання. Ти добрий, Ти гарний, вона буде Тобі вірно служити, буде Твоєю покірною невільницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утиш бунтівливий трепет його, як Ти се зробив раз... Боже!.. Ісусе!.. (М. Коцюбинський).

Вправа 27. Складіть речення з такими додатками:

Книжку, мене, десять книжок, рисувати, «В неділю рано зілля копала», з батьком, соку, на обох, веслами.

Зразок: Син попрощався з матір'ю.

Учні прочитали «Горе з розуму».

§ 11. ДОДАТОК В АКТИВНИХ І ПАСИВНИХ ЗВОРОТАХ МОВИ

(The Object in Active and Passive Expressions)

Активний зворот мови — це таке речення, в якому при присудку, вираженому перехідним дієсловом, є прямий додаток.

Наприклад: Ромко **розв'язує завдання.** У цьому реченні підмет **Ромко** означає діючу особу, присудок **розв'язує** — саму дію, а додаток **завдання** — предмет, на який спрямована дія.

Пасивний зворот мови — це таке речення, в якому при присудку, вираженому пасивним дієприкметником, є непрямий додаток в орудному відмінку.

Наприклад: Завдання розв'язується Ромком. У цьому реченні підмет **завдання** означає предмет, на який спрямована дія, а додаток Ромком — діючу особу.

Заміна речення з активним зворотом на речення з пасивним зворотом робиться так: додаток у знахідному відмінку стає підметом, а підмет — додатком в орудному відмінку; замість присудка — особового дієслова — вживається його зворотна форма або пасивний дієприкметник.

Вправа 28. Перебудуйте речення, замінюючи активні звороти пасивними.

Зразок:

Активний зворот мови	Пасивний зворот мови
Розвідник виконав завдання.	Завдання виконане розвідником.

1. Пшеницю вирощують в полі. 2. Юнаки виконують вправи вільноруч. 3. Хірург зробив операцію. 3. Траву вкрила дрібненька роса. 4. Розвідник впіймав шпигуна. 5. Пластунка-розвідниця підняла прапор.

Вправа 29. Складіть кілька речень з активними зворотами мови. Підкресліть підмет один раз, а присудок — двічі. Замініть активні звороти на пасивні.

§ 12. УЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ
(The Agreed Attribute)

Другорядний член речення, який виражає ознаку або властивість предмета і відповідає на питання який? чий? котрий? називається означенням.

Означення можуть бути **узгоджені і неузгоджені.**

Узгоджене означення узгоджується з тим іменником, до якого воно стосується в роді, числі й відмінку.

Узгодженими означеннями найчастіше бувають: прикметники, дієприкметники, займенники й числівники.

Наприклад: 1. Здалеку виднілась **спокійна** бухта (М. Коц.). 2. На припоні коні отаву скубуть; **осідлані** коні, **вороні, готові**

(Т. Ш.). 3. Пріська і Христя пішли до **своєї** хати (П. Мирн.). 4. Він зробив помилку **третій** раз. 5. Біля **двох** школярів стояла вчителька.

Вправа 30. Перепишіть приклади. Підкресліть узгоджені означення разом із словами, від яких вони залежать.

Зразок: На **червонім обличчі** Андрія **молочні вуса** сиділи, як два голуби (М. Коц.).

1.Жовтими пушинками плавають на чистім плесі каченята дикі (Л. У.). 2. Ще треті півні не співали (Т. Ш.). 3. Дорогою мов із-під землі донеслося до нього Грицькове «ку-ку» (П. Мирн.). 4. Якась тінь в тому сяйві з'явилась, легка, блакитня, прозора і така невиразна, як мрія (Л. У.). А в Чіпчинім серці вже ворушилось бажання верховодити (П. Мирн.). 6. І поет в своїй хатині прислухавсь до того шуму (Л. У.). 7. Там могили з буйним вітром в степу розмовляють (Т. Ш.). 8. Раїса цікаво роздивлялась на обидва боки (М. Коц.). 9. На голос Мирославиного рога відізвався здалека ріг її батька, а там і роги інших бояр (Фр.). 10. Іван та Михайло отак співали про молоді літа (Стеф.). 11. Вже ніде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас (М. Вовч.). 12. Регіт, плескання в руки піднялися з другої хати. (П. Мирн.). 13. По тихій, по чистій воді знов сріблястая риба гуляє (Фр.). 14. Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкії крила (Л. У.). 15. Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами (Н.-Лев.).

§ 13. НЕУЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ

(The Non-agreed Attribute)

Неузгодженим означенням може бути:

1. Іменник у родовому відмінку без прийменника, що означає приналежність і відповідає на питання який? або чий?

Наприклад: 1. В нашій клясі висить портрет (чий?) **Лесі Українки.** 2. Пісня **Марічки** (чия пісня?) оповідала всім добре знайому подію (М. Коц.). 3. Легенька тінь **ночі** упала на землю (П. Мирн.).

2. Іменник у родовому відмінку з прийменником (як означення).

Наприклад: 1. Учні виконали завдання **з літератури.** (яке?). 2. Ми купили знаряддя **до праці.** (яке?).

3. Іменники в інших непрямих відмінках з прийменником.

Наприклад: 1. О, Ігор — це хлопець **з розумом.** (який?). 2. Та він, як той дідько **з рогами.** (який).

4. Займенники **його, її, їх** якщо вони відносяться до іменника і вживаються у присвійному значенні.

Наприклад: Його брови й вуса чорніли (Н.-Лев.).

Сполучення іменника в родовому відмінку з прикметником, займенником або числівником:

1. Він ще частіше став звертатися до товариша (якого?) **дитячих літ.** (П. Мирн.). 2. Парубок (який?) **літ двадцяти** бігав за ним (П. Мирн.).

5. Прислівники, дієприслівники та дієіменники (інфінітив) якщо вони є ознакою предмета і відповідають на питання **який? яка? яке?**

Наприклад: 1. Хлопець не може опертися бажанню (якому?) **глянути** в вікно, зводить очі . . . і весь холоне (М. Коц.). 2. Полювання (яке?) **вночі** завжди приваблювало мене. 3. Стрільба (яка?) **лежачи** нам здавалася нелегкою. 4. Незабаром прийшов наказ (який?) **розходитися** (П. Мирн.).

Вправа 31. Перепишіть приклади та підкресліть неузгоджені означення. Поясніть, якими частинами мови вони виражені.

1. Стала наближатися година рушати в дорогу (С. Вас.). 2. А хто ж її голівоньку буде доглядати? (Т. Ш.). 3. Сон літ-

ньої ночі колись мені снився (Л. У.). 4. Мова матері стала тихенька й ласкава (С. Вас.). 5. Галя зразу побачила знайому постать матері (П. Мирн.). 6. Учні розуміють закон Архімеда. 7. Я купив приладдя до фотолябораторії. 8. Промінь сонця прорізувався крізь щілину. 9. Його олівець упав на долівку. 10. Виступ школярів усім сподобався.

Вправа 32. Перепишіть уривок і підкресліть узгоджені означення простою лінією, а неузгоджені — хвилястою.

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай (гірська стежка) радісно підіймався угору поміж воринням (огорожа з дерев'яних лат). Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос.

— Слава Ісусу ! . .

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські осе́дки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів (повітка на сіно) з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивались часом дзвінком корови або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок. Іван піднімався все вище.

II

Сонце починало пекти, і кам'яниста доріжка мулила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом,

щоб закосичити кресаню жмутком червоної грані або блідим вінком невістульки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини — «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що оминав десь жовті корні смерек і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого потічка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гуслянки.

М. Коцюбинський

§ 14. ПРИКЛАДКА
(The Apposition)

Прикладка це своєрідне означення, яке своїм поясненням предмета дає йому другу назву.

1. Найчастіше прикладкою буває іменник, узгоджений з пояснюваним іменником у відмінку (в роді й числі не мусить узгоджуватись).

Наприклад: То вітер часами закине в віконечко **снігом — крупою** (Л. У.). 2. Обняла його **сон — дрімота** (П. Мирн.).

2. Прикладка може вказувати на вік, національність, фах тощо.

Наприклад: 1. Дід-**провідник** зупинився, наказав усім залазити в комиші (М. Коц.). 2. Попереду йшов астронавт-**українець.**

3. Прикладкою може бути власна назва предмета, власне ім'я.

Наприклад: 1. Ріка **Дніпро** впадає в Чорне море.

Якщо прикладка означає назву літературного твору, книжки, газети, п'єси тощо, то вона пишеться з великої

букви і береться в лапки. (і також стоїть у називному відмінку).

Наприклад: 1. Ми прочитали поему **«Сон»**. 2. Ми передплатили газету **«Свобода»**.

4. Коли прикладка і означуване нею слово виражені загальними іменниками і не пояснюються іншими словами, то між ними ставиться риска.

Наприклад: Всіх владарка-ніч покорила (Л. У.).

5. Коли географічна назва-прикладка стоїть перед пояснюваним іменником, то вона приєднується рискою.

Наприклад: **Дніпро**-ріка, **Одеса**-порт і т. д.

6. Коли прикладка виражена власним іменником і стоїть після пояснюваного іменника, вона не приєднується до нього рискою.

Наприклад: Місто **Львів**, ріка **Дніпро** і т. д.

Вправа 33. Перепишіть речення. Підкресліть прикладки та поясність їх значення і розділові знаки.

1. Всі квітоньки-зірниченьки геть вирвано з пшениченьки (Л. У.). 2. Широкою долиною між двома рядами розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця (Н.-Лев.). 3. Тут ворохи солодких пряників-медовиків (М. Вовч.). 4. Там в далі гори-велетні дрімають (Фр.). 5. Мене жаль-туга обійма (Л. У.). 6. Там, у його темній гущавині, виють вовки-сіроманці (П. Мирн.). 7. О, де мій коханий юнак-оборонець (Л. У.). 8. Один потопає, другий виринає, козацтву-товариству із синьої хвилі рукою махає (Т. Ш.). 9. Ми тепер читаємо повість «Захар Беркут». 10. Ріка Дніпро має великі пороги. 11. Лицар-в'язень лежить у кутку на соломі й спить (Л. У.). 12. З лісу на прогалину виходить дядько Лев і небіж його Лукаш (Л. У.). 13. Так одна муха-цокотуха базікала з кумою вдвох (Л. Гл.). 14. Як ту воду цебром-відром вино розливають (Т. Ш.). 15. Може ще я поділюся словами-сльозами (Т. Ш.).

§ 15. ОБСТАВИНИ ТА СПОСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ

(The Adverbial Modifier. Means of Expression)

Обставини — це другорядні члени речення, що означають, як і за яких обставин відбувається дія.

Обставини звичайно відносяться до дієслова і відповідають на питання як? де? коли? для чого? (чому?) яким чином? яким способом? та ін.

Наприклад: 1. Синє море (як?) **звірюкою** то стогне, то виє (Т. Ш.). 2. Юнаки й юначки співають (де?) **біля ватри.**

Зрідка обставини відносяться до прикметника, дієприкметника або дієприслівника, вказуючи на ступінь ознаки або дії.

Наприклад: 1. Подія ця мала вплив **досить значний.** Тут обставина **досить** пояснює ступінь значення події, про яку говориться в реченні.

Обставинами в реченні можуть бути прислівники, дієприслівники, іменники з прийменниками або без прийменників, дієіменники, а також часом і цілі словосполучення.

Наприклад: 1. Гафійка позирнула на батька **прихильним оком** (М. Коц). 2. Гукнула його Галя **обідати** (М. Вовч.). 3. Ой, **на горі** там женці жнуть (Фолькл.). 4. Я міркував собі **йдучи** (Т. Ш.).

Вправа 34. Перепишіть приклади. Підкресліть обставини і ті слова, до яких вони відносяться. Поставте питання, на яке відповідає кожна обставина.

Зразок: Деркач **поглянув** на нього (як?) **здивованим поглядом.** (І. Франко).

1. Чіпка побіг підтюпцем (П. Мирн.). 2. Гафійка сиділа на призьбі (М. Коц.). 3. Щось забалакало ззаду (А. Тесл.). 4. Пластова молодь поїхала на табір. 5. Ракета летить дуже швидко. 6. Вранці було дуже холодно. Наша молодь розмов-

ляє по-українськи. 7. Мати глянула на сина ласкавим оком. 8. Завтра буде гарна погода. 9. Книжка лежить на столі. 10. В село із лісу вовк забіг (Л. Гл.). 11. Ідуть дівчата в поле жати (Т. Ш.). 12. В Україну ідіть, діти (Т. Ш.). 13. Лукаш сидить без руху (Л. У.). 14. На десятому році взяли мене в двір (М. Вовч.).

§ 16. ОБСТАВИНИ СПОСОБУ ДІЇ ТА МІРИ І СТУПЕНЯ
(Adverbial Modifiers Manner and Degree)

Обставини способу дії означають, як відбувається дія, і відповідають на питання як? яким способом; а обставини міри і ступеня означають міру або ступінь дії чи ознаки та відповідають на питання наскільки? якою мірою? як багато? скільки разів?

Наприклад: 1. На білому небі? (як?) **ясно** горіла зірниця (М. Коц.). 2. Мати любила його (як?) **без пам'яті** (Фр.). 3. Я **тричі** (скільки разів?) підходив до чудової скульптури.

Обставини способу дії переважно пояснюють дієслова, дієприкметники та дієприслівники (читаю **мовчки,** написаний **гарно,** танцюючи **легко).** Одначе, коли обставина означає міру, ступінь дії чи ознаку, вона може залежати від прикметника або від прислівника **(надзвичайно** старанний, **надзвичайно** старанно).

Обставини способу дії та міри і ступеня можуть бути висловлені прислівниками, дієприслівниками, іменниками в непрямому відмінку (з прийменниками або без них), а також цілими словосполученнями.

Наприклад: 1. Галя читає **голосно.** 2. **З грюком** розчинилися двері (П. Мирн.). 3. Дівчата розмовляли **сміючись.** 4. Він закричав **несвоїм голосом.**

Вправа 35. Перепишіть. Підкресліть обставини способу дії та міри і ступеня разом із тими словами, які вони пояснюють. Поясніть, якими частинами мови висловлені обставини.

1. Далекий острів заліг хмарою у небі (М. Коц.). 2. Ще такого страшенно холодного дня ніхто не знає (П. Мирн.). 3. Річка пливе берег рвучи (Л. У.). 4. Пішов козак сумуючи (Т. Ш.). 5. Тільки твердо так трималось місто гордеє уперте, раз одбилось, потім вдруге, потім втретє; ще й вчетверте (Л. У.). 6. Пишно займались багряніі зорі (Л. У.). 7. Мрія новая літа надо мною орлом (Л. У.). 8. Ще вони спали спокійно (Фр.). 9. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж (Н.-Лев.). 10. Лаврін сидів на возі спустивши ноги (Н.- Лев). 11. Настя підвела голову і зиркнула одним оком (С. Вас.). 12. Молоді працювали не покладаючи рук.

§ 17. ОБСТАВИНИ МІСЦЯ
(Adverbial Modifiers of Place)

Обставини місця означають місце або напрям дії і відповідають на питання де? куди? звідки?

Наприклад: Садок вишневий (де?) **коло хати** (Т. Ш.).

Обставинами місця можуть бути:

1. Іменники в непрямому відмінку з прийменниками або без них.

Наприклад: за річкою, за Дунаєм (де?) козаченько конем грає (Фолькл.).

2. Прислівники: І Жайворонок (де?) **десь** співав (Л. Гл.).

3. Група слів (словосполучення): І (куди?) **в тисячні боки** розприскалися штуки та відривки скали (Фр.).

Вправа 36. Перепишіть, підкресліть обставини місця і поясніть, якими частинами мови вони висловлені.

1. Із-за гаю сонце сходить, за гай і заходить (Т. Ш.). 2. Піду, думаю, світ-за-очі, щоб мене не знайшли (М. Вовч.). 3. Дурня всюди б'ють (Т. Ш.). 4. Спускались в долину до ріки (Стеф.). 5. Треба тікати звідси (М. Коц.). 6. Росла в гаю конвалія під дубом високим (Л. У.). 7. Буря збиралася над Бориславом (Фр.). 8. Серед неба горить білолиций (Т. Ш.). 9. Семен узяв шапку й вийшов надвір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цією душною хатою (М. Коц.). 10. На зеленім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть (Л. У.). 11. За байраком байрак, а там степ та могила (Т. Ш.). 12. Чого ти ходиш на могилу? (Т. Ш.).

Вправа 37. Прочитайте уривок, знайдіть і підкресліть обставини місця. Поясніть, якими частинами мови вони висловлені.

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені!

В неволі виріс між чужими,
І не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

Т. Шевченко

§ 18 ОБСТАВИНИ ЧАСУ
(Adverbial Modifiers of Time)

Обставини часу вказують на час дії і відповідають на питання коли? як довго? відколи? доки?

Наприклад: Не сон-трава на могилі (коли?) **вночі** процвітає (Т. Ш.).

Обставинами часу можуть бути:

1. Іменники в непрямому відмінку (з прийменниками і без прийменників).

Наприклад: 1. **Під осінь** поля наїжились стернями. 2. **Вечорами** було вже холодно.

2. Прислівники: 1. **Недавно** до нас приїжджали гості. 2. Було **колись** на Україні, ревіли гармати (Т. Ш.).

3. Дієприслівники: Раділи люди **встаючи.**

4. група слів: **З року в рік** вона робилась непокірливіша (П. Мирн.).

Вправа 38. Перепишіть речення і підкресліть обставини часу.

1. Колись я, братіку, правесенько ходив, — теперечки, дивись, до чого вже дожився (Л. Гл.). 2. Це було в ніч проти Різдва. 3. За большевицької неволі сумно живеться в Україні. 4 Твою долю, моя доню, позаторік знала (Т. Ш.). 5. Цієї весни часто перепадають дощі. 6. За княжих часів Русь-Україна була могутньою державою. 7. Увечорі проти неділі відділи УПА зайняли місто. 8. На десятому році взяли мене в двір (М. Вовч.). 9. Сумне й недоладне прийшлося січовикові волочити життя на старість (П. Мирн.). 10. Минулого року ми були в Нью-Йорку.

Вправа 39. Складіть речення з такими обставинами часу:

За гетьмана Хмальницького, за царя Гороха, за давніх часів, третього дня, недавно, ранньою весною, за наших часів, сьогодні.

§ 19. ОБСТАВИНИ ПРИЧИНИ
(Adverbial Modifiers of Cause)

Обставини причини означають причину дії і відповідають на питання чому? через що? від чого? з якої причини?

Наприклад: (з якої причини?) **З переляку** вмерла Катерина (Т. Ш.).

Обставини причини можуть бути висловлені:

1. Іменниками в непрямих відмінках з прийменниками.

Наприклад: Від прудкої **ходи** (від чого?) Остапові зробилось душно (М. Коц.).

2. Прислівниками: Прости мене, я (через що?) **згарячу** забувся (Т. Ш.).

3. Дієприслівниками: Потомились руки, **граючи,** потомились ноги, **танцюючи** (Н.-Лев.).

Вправа 40. Перепишіть речення, підкресліть обставини причини і поясніть, якими частинами мови вони висловлені.

1. Усяк од реготу береться за живіт (Л. Гл.). 2. Замфір навіть повеселішав од тих думок (М. Коц.). 3. Колісник з серця махнув рукою і сплюнув (П. Мирн.). 4. Один тільки вартовий ходив коло залізної брами і з нудьги лічив свої ступні (П. Мирн.). 5. У Марійки від сміху виступили сльози. 6. Од сонця весь він попалився (І. Котл.). 7. Троянці з страху задрижали (І. Котл.). 8. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну від роси квітку до лиця (М. Коц.). 9. Петро від радости не знав, де він стоїть (Кул.). 10. Давно ми вже не бачились за військовими справами (Кул.).

§ 20. ОБСТАВИНИ МЕТИ

(Adverbial Modifiers of Purpose)

Обставини мети означають мету дії і відповідають на питання нащо? (навіщо?) для чого? з якою метою?

Обставини мети можуть бути висловлені:

1. Іменниками в непрямих відмінках: Люди виїжджають влітку за місто (з якою метою?) **на відпочинок.**

2. Дієіменниками (інфінітивами): Так і зостався я дома (для чого?) **зимувати** (П. Мирн.).

3. Групою слів: Ми посилаємо свого представника (для чого?) **для підписання умови.**

Вправа 41. Перепишіть речення, підкресліть обставини мети і поясніть якими частинами мови вони висловлені.

1. Прилітає зозуленька над ними кувати (Т. Ш.). 2. Молода дочка покликала Василину в садок рвати черешні (Н.-Лев.). 3. Налетіли чорні круки вельможних будити (Т. Ш.). 4. На поміч прийшла Варвара (М. Коц.). 5. Пішла вона до сусідів поради просити (Т. Ш.). 6. У нашій школі проведено збірку на користь сиріт. 7. Ми зупинились на відпочинок під тінистим дубом. 8. Живи, Україно, живи для краси! (Ол.). 9. Ми на роботу на світ народились (Грінченко). 10. Мотря співала на злість свекрусі (Н.-Лев.).

§ 21. ОБСТАВИНИ УМОВИ

(Adverbial Modifiers of Condition)

Обставини умови означають умову, за якої може відбуватися або відбувається дія.

Наприклад: 1. Загальні збори відбудуться лише **при наявності двох третіх членів.** 2. Бджоли вилітають на поле лише **за сприятливої погоди.** 3. **На випадок дощу** не поїдемо за місто.

§ 22. ОБСТАВИНИ ДОПУСТУ

(Adverbial Modifiers of Concession)

Обставини допусту означають умову, на яку вказується в реченні, незважаючи на те, що вона заперечує основну думку.

Наприклад: 1. Верба росте **без насіння,** камінь росте **без коріння** (= хоч не має коріння). 2. **При всій швидкості руху** ми прибули до Каліфорнії все-таки другого дня.

Обставини умови і допусту висловлюються цілими групами слів і в простому реченні вживаються зрідка.

Вправа 41. Перепишіть речення. Підкресліть усі обставини і надпишіть над кожною із них, яка це обставина.

1. Пластові сходини відбудуться тільки при наявності всіх пластунів. 2. Фестин відбудеться лише за сприятливої погоди. 3. При такому ході гра може скоро скінчитися. 4. Працюємо без уваги на свята. 5. Улітку саме серед дня, пустуючи, дурне ягня забилося до річки напитися водички (Л. Гл.). 6. І погнався лицар хутко через гори, через доли, і спинився під віконцем у своєї Ізидори (Л. У.). 7. А навкруги було так гарно, так радісно (М. Коц.). 8. В яру колись гайдамаки табором стояли (Т. Ш.). 9. Рано-пораненьку він виїхав і довго їхав усе полем (М. Вовч.). 10. Незважаючи на пізній час, вони ще не спали. 11. Над рікою повис білий туман. 12. Це відбувалось ще за панщини.

Вправа 42. Прочитайте вдумливо речення. Випишіть усі обставини і проаналізуйте їх за такою схемою:

Обставина	на яке питання відповідає	зміст обставини: часу, місця і т. д.	від якого слова залежить	якою частиною мови висловлена
1. незважаючи на зневажливий рух	незважаючи на що?	допусту	повила	цілою групою слів
2. на царину коло землянки	куди? де?	місця місця	вийшов ходить	іменниками в непрямих відм. з прийменниками

1. Однак, незважаючи на той зневажливий рух, хмарка турботи повила Замфірове чоло (М. Коц.). 2. Вийшов Чіпка на царину, ходить коло землянки (П. Мирн.). 3. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича (Фр.). 4. Грек з тривогою поглядав на море

(М. Коц.). 5. З Дніпра повиринали малії діти сміючись (Т. Ш.). 6. З тобою давно ми працюємо на полі (Стар.). 7. Від Конашевича і досі пожар не гасне (Т. Ш.). 8. З того часу в Україні жито зеленіє (Т. Ш.). 9. Ідуть дівчата в поле жати (Т. Ш.). 10. Микола носив воду з Раставиці (Н.-Лев.). 11. Дівчата приїхали на другий день. 12. Під осінь пересадимо це деревце. 13. Через два тижні почнуться іспити в школі. 14. Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать (М. Коц.).

Вправа 43. Складіть речення з такими обставинами:

За кріпаччини, щойно, минулої зими, незважаючи на дощ, під самі хмари, для нуклеарної фізики, пішки, дуже голосно, біля озера, сміючись, вже два роки, п'ятнадцять мінут, в лісі, 1918 року, в суботу, високо, давно.

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 23. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

(Elliptical Sentences)

Просте речення може бути повним і неповним.

Речення, в якому є головні і другорядні члени, називається повним.

Наприклад: Задоволені пластуни сиділи біля ватри й весело пісні співали. В цьому реченні є підмет **(пластуни)**, присудки (сиділи й **співали)**, додаток **(пісні)**, означення **(задоволені)**, обставини **(біля ватри, весело)**.

Речення, в якому пропущено головний або другорядний член і їх можна легко зрозуміти з сусідніх речень або обставин мовлення, називається неповним.

Наприклад: Веселий Кут осиротів. Без догляду, без призору почав пустіти та осуватися (П. Мирн.). Тут у другому реченні пропущено підмет **Кут,** який є самозрозумілий на основі змісту попереднього речення.

Вправа 44. Перепишіть і підкресліть неповні речення. Зазначіть в дужках, які члени пропущені.

I. 1. Почули діти. Як кинуться до мене та в плач (М. Вовч.). 2. — Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає? — в неньки спитала дитина.

— Ні, не кожна, — одказує мати (Л. У.).

3. Харитя скам'яніла на місці. Однією рукою стиснула жменьку жита, другою — серп (М. Коц.). 4. Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетами ірисів на столі (М. Коц.). 5. Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі (М. Коц.).

II. — Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де?, а на небі . . . Оті зірочки, що вночі сяють, то це діти сонцеві . . .

— А чом же вони тепер не сплять?

М. Коцюбинський.

§ 24. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ

(Nominal Sentences)

Речення, у якому немає присудка і його визначення з сусідніх речень неможливе, називається називним.

Називні речення часто складаються лише з одного іменника в називному відмінку однини або множини.

Наприклад: Ніч і **тиша.** Плескіт весел. (Л. У.).

Називні речення мають часто у своєму складі, крім називного відмінка іменника, ще й пояснювальні слова.

Наприклад: Біле, біле поле. Ледве видніє шлях (Л. У.).

Називними є назви книжок, заголовки , назви газет, установ і т. д.

Наприклад: П'єса «Назар Стодоля». Газета «Свобода». Називні речення. Український Конґресовий Комітет.

Називні речення надають описам мистецької стислости, дають разом картину кількох образів. В такий спосіб змальовується швидка зміна картин, подій тощо.

Вправа 45. Перепишіть і підкресліть називні речення.

1. Київські вулиці. Вечір. Каштани. Очі зелені, небо рум'яне. Квіти барвисті, шум машиновий, вітру серпневого дотик шовковий (В. Сосюра). 2. Гук, крик, бій; дим застилає все поле (П. Мирн.). 3. І день, і дим, і даль, і рими, бадьорий крок, бадьорий спів (В. Сос.). 4. Ось панський двір. На узгір'ї край села пишається на сонці, наче рожа (Фр.). 5. Поле, поле зелене, а по ньому квітки-квітки (С. Вас.). 6. Це Герман говорить щось, але що — не чути. Шелест якийсь. Мовчанка. Знов гомін і хлипання. Нараз луск, мов удар чимсь твердим о підлогу, і пронизливий жіночий крик (Фр.). 7. Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати — бодай ви терном поросли! (Т. Ш.). 8. Вночі і ожеледь, і мряка, і сніг, і холод. І Нева тихесенько кудись несла тоненьку кригу попід мостом (Т. Ш.). 9. Ранок. Щось стукає в двері (С. Вас.). 10. В задумі вічній гори, зелений чудний рай. Спокійне синє море, вишневий небокрай (В. Сос.). 11. Світовий Конґрес Вільних Українців. 12. Журнал «Веселка». 13. Пароплав «Україна». 14. Катедра Українознавства. 15. Поема «Слово о полку Ігореві».

§ 25. ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

(Personal Sentences)

Особовим називається таке речення, в якому є підмет або він може бути визначений на основі змісту сусідніх речень.

Наприклад: Вгорі плив місяць. Пробивав гострим рогом клапті хмарин, бліднув і, пробивши, плив далі (В. Козаченко). У першому реченні підмет **місяць,** у другому, як випливає із змісту попереднього речення, підметом теж є **місяць.**

В особовому поширеному реченні другорядні члени речення групуються навколо граматичного центру з двох головних членів: одні навколо підмета (група підмета), інші — навколо присудка (група присудка).

Вправа 46. Випишіть окремо: 1. Особові речення з підметами; 2. Особові речення з пропущеними підметами.

1. Блакитне небо наче оперезалося широким рожевим поясом. Цвіли яблуні. Тихе повітря дихало пахощами (М. Коц.). 2. Біжимо до вогнища погрітися. 3. Лютує зима. Посилає мороз за морозом. 4. Стоїмо всі мовчки біля хворого. 5. Лежить і теж мовчить. 6. Зійшов місяць. Сріблисто всміхається до нас. 7. Пташки ущухли, звірина причаїлась, малі комашки завмерли в травиці (М. Коц.). 8. Стою та дивлюся, які ви щасливі (Л. У.). 9. Ми ходимо до української школи. Вчимося там про Україну. 10. І сниться сон мені: дивлюсь, в садочку, квітами повита, на пригорі собі стоїть, неначе дівчина, хатина (Т. Ш.).

§ 26. НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

(Indifinite Personal Sentences)

Речення, в яких діюча особа не названа і зміст дії стосується будь-кого з ряду неназваних діючих осіб, називаються неозначено-особовими.

Наприклад: Неправдою світ **пройдеш,** а назад **не вернешся** (Фолькл.).

Присудок неозначено-особових речень має переважно форму 2-ої особи однини або множини, а також 3-ої особи множини в теперішньому або майбутньому часі і форму множини в минулому часі дійсного способу, та ще й 2-ої особи однини і множини наказового способу.

Наприклад: 1. **Працюй** добре, **матимеш** усе. 2. Учора нам **розповідали** про катастрофу джетового літака.

Дієслово-присудок в неозначено-особовому реченні має на увазі діючу особу, але ця особа окреслена загально, тобто може відноситися до цілого ряду неназваних осіб.

Вправа 47. Знайдіть та підкресліть неозначено-особові речення. Поясніть, якою формою дієслова вони висловлені.

1. Вже осінь. Яблука стрясли, капусту в пень рубаєм, а панна Ванда, знай, співа у віллі там під гаєм (Л. У.). 2. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою (М. Коц.). 3. Ще вовка не вбили, а шкуру продають (Фолькл.). 4. Хочеш їсти колачі — не сиди на печі (Фолькл.). 5 Навчай інших — і сам навчишся (Фолькл.). 6. Не за те вовка б'ють, що він сірий, а за те, що овечку з'їв (Фолькл.). 7. Не лякай щуки морем (Фолькл.). 8. В селі не бачили й не чули, де вона поділась (Т. Ш.). 9. Гущу прийняли добре (М. Коц.). 10. Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі (Приказка).

§ 27. БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

(Impersonal Sentences)

Речення в яких немає підметів і їх не можна визначити із змісту сусідніх речень, називаються безособовими.

Наприклад: Починало вже **дніти** (М. Коц.). 2. **Сипнуло** морозом (Мирн). 3. **Тихо.** 4. **Смеркає.** 5. **Їсти хочеться.** У

цих реченнях підметів немає і зовсім не можуть бути визначені.

Присудок у безособових реченнях може бути простий і складений.

Присудками у безособових реченнях можуть бути:

1. Безособові дієслова у формі третьої особи однини або в минулому часі у формі середнього роду (на -ло).

Наприклад: 1. **І смеркає, і світає** (Т. Ш.). 2. Надворі **стемніло** (П. Мирн.).

2. Безособові форми дієслів на -ся: 1. Мені **не спиться.** 2. **Розвиднялося.**

3. Дієіменники: У панські ворота широко **входити,** та вузько **виходити** (Приказка).

4. Звичайні прислівники, а також прислівники вищого ступеня порівняння із зв'язкою або без неї.

Наприклад: 1. **Було чудно й весело.** 2. **Стало веселіше.**

5. Дієслівні форми на -но, -то: 1. Десь його мудро дуже **навчено** (М. Вовч.). 2. Ой у полі жито копитами **збито,** під білою березою козака **забито** (Нар. пісня).

6. Присудкові слова (прислівники) **треба, слід, шкода, жаль, можна** тощо (із зв'язкою або без неї) у сполученні з дієіменником (або без такого сполучення).

Наприклад: 1. **Треба було перейти** рівне, не заросле й не закрите нічим місце (М. Коц.). 2. Чого тобі **шкода?** (М. Вовч.). 3. Дітям **жаль** коня (Фр.).

7. Безособові дієслова **доводиться,** почало (почне), стає (стало), тощо в сполуці з дієіменником.

Наприклад: 1. **Доведеться виступати** самому. 2. Надворі **почало світати.**

8. Особові дієслова з заперечною часткою **не,** залежно від якої предмет думки висловлюється в родовому відмінку.

Наприклад: Сьогодні **не буде** погоди.

Відповідні стверджувальні речення належать до особових.

Наприклад: Сьогодні буде погода.

Вправа 48. Перепишіть і підкресліть безособові речення. Поясніть способи висловлення присудків у кожному реченні.

1 Йому хотілося малювати (Фр). 2. Довелось витягти човен далі і прив'язати знов (М. Коц.). 3. Холодно надворі було (А. Тесл.). 4. Мені сім літ минуло (Л. У.). 5. Надворі стало сіріти (П. Мирн). 6. Але Гудзя годі було спинити (М. Коц.). 7. Його привітно запрошено садовитися і щиро частовано (М. Вовч.). 8. От таке саме почало діятися і в Бориславі (Фр.). 9. Уявляється раптом великий двір (М. Коц.). 10. Заболіло в Петруся під серцем; здавило щось за горло, і він опустився на постелю (П. Мирн.). 11. В лісі поночіє (Л. У.). 12. Йому треба вже йти. 13. Смеркло. 14. Призначено було зійтись на майдані (М. Коц.). 15. Уже скрізь довкруги на долах видко було хмари (М. Черемшина).

Вправа 49. Випишіть окремо речення безособові і називні.

1. Ліс. Сосна, піхта, ялина (А. Тесл.). 2. Пізно. Дрімається. Під вікном внизу щось хруснуло (С. Вас.). 3. Йому недовго довелось дожидать (П. Мирн.). 4. Давно вже пора мені додому їхати (М. Вовч.). 5. Колись там весело було (Т. Ш.). 6. Венеру за душу щипало (І. Котл.). 7. Сонця не було ще видно (Коп.). 8. Мені так любо, любо стало, неначе в Бога (Т. Ш.). 9. Треба твердо нам в бою стояти (Фр.). 10. Серпень. Спека. Усе так звично. 11. Степ. Синя далечінь. Ось Дніпро. 12 Весна. Розвиднюється.

§ 28. ОДНОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

(Homogeneous Parts of the Sentence)

Члени речення, що відповідають на одне й те саме питання і залежать від одного й того самого слова, називаються однорядними.

Однорядними членами можуть бути:

1. Кілька підметів при одному присудку.

Наприклад: Здоровий **воздух, спокій,** часті **поїздки** зовсім відживили його (Фр.).

2. Кілька присудків при одному підметі.

Наприклад: Старий **грає, примовляє,** ногами **тупцює** (Т. Ш.).

3. Кілька додатків, що стосуються одного слова і відповідають на одне й те саме питання.

Наприклад: Учні вивчають **мову, літературу, історію** і **культуру.**

4. Кілька означень, що пояснюють одне слово й відповідають на одне й те саме питання.

Наприклад: Хлопець виріс **славний, гарний, добрий, проворний** і **роботящий** (І. Котл.).

5. Кілька обставин, що відносяться до одного слова і відповідають на одне й те саме питання.

Наприклад: Він не міг говорити **спокійно, тихо, розумно.**

Однорядні члени речення можуть бути прості й поширені.

Поширені однорядні члени речення це такі, які мають при собі пояснювальні слова.

Наприклад: По небі літали **вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я** (М. Коц.).

Однорядні члени речення можуть бути висловлені не лише однаковими, але й різними частинами мови та їх різними формами.

Наприклад: Говорила моя бесідниця **дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи** себе раз у раз (М. Коц.).

Вправа 50. Перепишіть і підкресліть однорядні члени речення.

1. Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рястом, барвінком укрила (Т. Ш.). 2. Андрія жерла нетерплячка, він раз у раз бігав на руїни, щось обмірковував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски (М. Коц.). 3. Місяць плине оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Ш.). 4. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду (Л. У.). 5. На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водорості (М. Коц.). 6. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луки, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні садки його рідного села, почулося блеяння овець, фівкання гусенят, скрип журавля (Фр.). 7. Над селами, над нивами і долинами велика хмара йшла (Л. Гл.). 8. Кобзарі нам розказали про війни, про чвари, про тяжкеє лихоліття, про лютії кари (Т. Ш.). 9. І всі ми вірили, що своїми руками розіб'ємо скалу, роздробимо ґраніт; що кров'ю власною і власними кістками твердий змуруємо гостинець, і за нами прийде нове життя, добро нове у світ (Фр.). 10. Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла, ані прокляття нас не відтягли від діла, і молота ніхто із рук не випускав (Фр.).

§ 29. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРЯДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

(Punctuation of Homogeneous Parts of the Sentence)

1. Між однорядними членами речення, які не з'єднані сполучниками, ставиться кома.

Наприклад: Сонце встало ясне, веселе, умите (М. Коц.).

2. Перед протиставними сполучниками **а, але, та** (в значенні **але), проте, зате, однак** завжди ставиться кома.

Наприклад: Повітря було сухе, але здорове (Н.-Лев.).

3. Якщо однорядні члени речення зв'язані єднальними сполучниками **і, й, та** (в значенні **і**) або розділовими **або, чи, то,** які в реченні не повторюються, то кома між ними не ставиться.

Наприклад: 1. Тихе повітря стрепенулося, скрутилося, шарахнулось убік, **сп'ялось** над землею **і** з божевільним жахом **кинулося** тікати (М. Коц.). 2. Щось миле, невиразно **приємне та привітне** одразу сповнило його серце (Н.-Лев.). 3. Я зайду до вас **сьогодні або завтра.** 4. **Хочеш чи** не **хочеш** з нами їхати?

Примітка: Якщо сполучники **або, чи** вжиті в значенні **тобто,** то кома перед ними ставиться.

Наприклад: Я купив фонограф, **або** прилад для записування звуків.

4. Якщо сполучники перед однорядними членами речення повторюються, то однорядні члени відокремлюються комами.

Наприклад: 1. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і землю, і море (Т. Ш.). 2. Лупайте цю скалу! Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! (Фр.). 3. Галя або шиє, або й собі пряде на прядилі (П. Мир.).

5. Якщо кожна пара однорядних членів речення з'єднується сполучником (крім протиставного сполучника), то перед сполучником кома не ставиться, але кожна пара однорядних членів відокремлюється комою.

Наприклад: На полицях лежали газети і журнали, листи і телеграми, знимки і альбоми.

6. Між однородними членами речення, які поширені кількома словами, звичайно ставиться крапка з комою.

Наприклад: Якби-то далися орлинії крила, за синім би морем милого знайшла; живого б любила, другу б задушила, а до неживого у яму б лягла (Т. Ш.).

7. Якщо однорядні члени речення з'єднані парними сполучниками (як — так та ін.), то вони відокремлюються комою перед другим сполучником.

Наприклад: Дитина **як** сиділа в кутку біля нової ляльки, **так** заснула.

8. Коли сполучник **і** повторюється двічі при двох однорядних членах речення, кома або ставиться, або не ставиться.

Наприклад: І небо, і земля — усе одпочива. І небо і земля — усе одпочива (Г.-Арт.).

9. Якщо в реченні з однорядними членами речення є узагальнювальні слова, то між однорядними членами речення і узагальнювальними словами ставиться двокрапка або риска.

Наприклад: 1. На діяльність серця впливають усякі психічні переживання й емоції, **як от:** тривога, переляк, нервовий неспокій, радість. 2. Ні думки, ні чуття, ні біль — **ніщо** в ній не ворушилося (Фр.).

10. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорядними членами, то після цього слова ставимо двокрапку.

Наприклад: Папери були **скрізь:** і на столі, і на полицях (М. Коц.).

11. Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорядних членів, то перед цим словом ставимо риску.

Наприклад: І над водою, і над гаєм — **кругом,** як в усі все мовчить (Т. Ш.).

12. Якщо перед однорядними членами стоять слова **а саме, як от,** то перед ними ставиться кома, а після них двокрапка.

Наприклад: Біля ватри розмовляли ще деякі пластуни, **а саме:** Зенон Книш, Орест Хвиля, Оксана Задніпровська, Наталя Підгайна, Богдан Скрипець та ін.

Вправа 51. Перепишіть речення, підкресліть узагальнювальні слова і поставте пропущені розділові знаки.

1. Надворі було видно, як удень було видно все дерево в садку, всі верби, кожну гіллячку, кожний збляклий жовтий листок, що теліпався на гіллі (Н.-Лев.). 2. І море, і озеро, і синій високий його берег, і широкий степ, усе було залите гарячим маревом (Н.-Лев.). 3. Ні розвага, ні просьба, ні грозьба ніщо не помагало (М. Коц.). 4. У темнім лісі зібрався усякий звір вовки, лисиці, шкідливий тхір (Л. Гл.). 5. День, вечір, ніч, ранок все біле, все тьмяне (Л. У.). 6. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики все це пропливло, як хмари на літнім небі (Коп.). 7. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами (С. Вас.). 8. Розказали кобзарі нам про війну і чвари, про тяжкеє лихоліття... Про лютії кари, що ляхи нам завдавали, про все розказали (Т. Ш.). 9. Здоров'я, краса, веселість все цвіло в тім домі (Фр.). 10. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олекса Дейнека та Сава Турчин усі безземельні (М. Коц.).

Вправа 52. Перепишіть речення і поставте пропущені розділові знаки між однорядними членами.

1. Утішиться трохи Чіпка сяде на колінах у баби або приляже голівкою (П. Мирн.). 2. Або погибель або перемога сі дві дороги перед нами стане (Л. У.). 3. Сивий ус стару чуприну вітер розвіває (Т. Ш.). 4. Наум скочив сплеснув руками підняв очі вгору і стояв так довгенько (К.-Осн.).

5. І вам згадається садок високий ґанок летючі зорі тиха літня ніч розмови наші співи й на останок уривчаста палка завзята річ (Л. У.). 6. Тут були всі знайомі Петро і Маруся Сава і Наталя Микола і Зінька (Ю. Збанацький). 7. Сонечко встало прокинулось ясне грає вогнем променіє (Л. У.). 8. Вони то казки казали то різні пригоди з життя пригадували то про давні бої переказували (П. Мирн.). 9. За горами гори хмарами повиті засіяні горем кровію политі (Т. Ш.). 10. Маланка вічно крутилась думкою навкола тієї події розпитувала людей снувала надії (М. Коц.).

§ 30. ОДНОРЯДНІ І НЕОДНОРЯДНІ ОЗНАЧЕННЯ

(Homogeneous and Non-homogeneous Attributes)

Кілька означень до одного пояснювального іменника можуть бути однорядними і неоднорядними.

1. Якщо означення, які пояснюють те саме слово в реченні, характеризують предмет з одного боку (вказують на матеріял, на колір тощо), тоді вони є однорядними.

Наприклад:: Мама дала Катрусі квітки **сині, білі, зелені, червоні** (Стеф.).

2. Означення бувають однорядними і тоді, коли друге і дальші означення підсилюють перше або уточнюють його.

Наприклад: Особливо втішає його **ясний, теплий, сонячний** день (Фр.). Тут означення **ясний** підсилюється, уточнюється означеннями **теплий, сонячний.**

3. Якщо означення пояснюють предмет з різних боків, різні його якості, то вони неоднорядні. Такі означення комами не відокремлюються.

Наприклад: 1. До куреня докотився **глухий людський** гомін (П. Мирн.). 2. **Бліде втомлене** море ліниво хлюпало в берег (М. Коц.). У першому реченні означення **глухий** вка-

зує на якість, а означення **людський** — на належність. У другому реченні означення **бліде** вказує на колір, а **втомлене** — на стан, у якому перебуває море.

Між неоднорядними означеннями немає павзи при вимові, а також між ними не може бути єднальних або розділових сполучників. Не можна сказати: Глухий і людський гомін; глухий або людський гомін і т. д.

Вправа 53. Перепишіть речення. Поясніть, чому одні з означень однорядні, а інші неоднорядні.

1. Стояла темна осіння ніч над сонною землею (П. Мирн.). 2. Гей, ви, грізні, чорні хмари, я на вас збираю чари (Л. У.). 3. Займався пишний січневий ранок (М. Коц.). 4. По сріблястій землі лягли довгі, чорні тіні (М. Коц.). 5. Чого ти упав? — спитав його високий, мордатий хлопець з чорним лицем (П. Мирн.). 6. Він був гарний на лиці, ставний такий (М. Вовч.). 7. Холодний, різкий, північний вітер немилосердно бив в обличчя (М. Коц.). 8. Ясне сонце та запашне степове повітря допомагали роботі дівоцьких літ (П. Мирн.). 9. Широке, чорне лице Ївги ще дужче почорніло (П. Мирн.). 10. Маленьке сіре заплакане віконце (М. Коц.).

§ 31. ПРИСУДОК ПРИ ОДНОРЯДНИХ ПІДМЕТАХ
(Predicate with Homogeneous Subjects)

Якщо присудок стоїть після однорядних підметів, то він переважно має форму множини.

Наприклад: Дід і баба на призьбі вдвох собі **сиділи** (Т. Ш.).

Примітка. Зрідка трапляється в таких випадках присудок у формі однини: А біля нього молоденький козак та дівчина **лежить** (Т. Ш.).

2. Якщо присудок стоїть перед однорядними підметами, то його рід і число залежать від першого однорядного підмета.

Наприклад: **Раділо** сонце, ниви, луки (Ол.).

Примітка. Часом трапляється в таких випадках, що присудок не узгоджується в числі з першим однорядним підметом.

Наприклад: **Вийшли** з хати батько й мати в садок погуляти (Т. Ш.) 2. **Раділи** і садок, і поле, і долина (Л. Гл.).

Вправа 54. Перепишіть речення. Поясніть узгодження присудка з однорядними підметами.

1. При тобі моя сила і віра зроста . . . (Фр.). 2. Тоді знайшлася його жінка й дочка (М. Вовч.). 3. А над ним палають і хатина і будинок (Т. Ш.). 4. Садок і луг почорніли (П. Мирн.). 5. Степан і Микола стали до корби (Фр.). 6. Там було сонце, рух, люди (М. Коц.). 7. Лайки, крик піднялися страшенні (П. Мир.). 8. Тиша та спокій гостювали в хаті (М. Коц.). 9. Стіни, стеля, долівка закрутилися, заходили ходором (П. Мирн.). 10. Запах і колір квіток ставали сильнішими (М. Коц.).

ВПРАВИ НА ПОВТОРЕННЯ

Вправа 55. Перепишіть і підкресліть однорядні члени речення.

1. До схід сонця воду брала, в барвінку купала, до півночі колихала, до світа співала (Т. Ш.). 2. Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом обхопили Петрове серце (П. Мирн.). 3. Може звір, може й бір, степ та вітр, море й Дніпр, може хмара, грім і кара і бандуру і мене козакові спом'яне (А. Метл.). 4. Живе Олеся рік, і другий, і третій, і четвертий (М. Вовч.). 5. Крик та гук, регіт та

жарти стоять над річкою (П. Мирн.). 6. І степи, і ліси, і сади, і байраки, і щуки, і карасі, і вишні, і черешні, і усякі напитки, і воли, і добрі коні, і добрі люди, — усе є, усього багацько (Є. Греб.). 7. Час усе зітре: великі утрати, страшенні скорботи (П. Мирн.). 8. Земля під колоссям лящала, співала, словами говорила (Стеф.). 9. У стайні хрумають коні смачне степове сіно (П. Мирн.). 10. Синь гаїв, поля, світання, пісня солов'їна, ніжний шепіт і зітхання, моя Україна (В. Сос.). 11. А музика реве, грає, людей звеселяє (Т. Ш.). 12. Жито жали, в копи клали, гуртом заспівали (Т. Ш.). 13. На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови — все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами, й усякими іншими домашніми речами (С. Вас.). 14. Старший брат теє зачуває, словами промовляє, уже дрібними сльозами поливає (З народної думи).

Вправа 56. Випишіть із попередньої вправи (55) окремо підмети, присудки, другорядні члени речення (додатки, означення, обставини).

Вправа 57. Перепишіть і підкресліть однорядні означення один раз, а неоднорядні — двічі. Поставте коми.

1. Була темна осіння ніч (П. Мирн.). 2. Маленьке сіре заплакане віконце (М. Коц.). 3. На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок (П. Мирн.). 4. Між листом зашелестів густий рівний дощ (С. Вас.). 5. Он іде Маланка. Мала суха чорна, у чистій сорочці (М. Коц.). 6. Рання літня зоря загорялася рожевим світом (П. Мирн.). 7. Монотонний ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання (М. Коц.). 8. А вона молодесенька люба та мила з ясними очима, з веселим серцем (М. Вовч.). 9. Море співало урочистій ночі свою могутню величню вічну поему (Л. У.). 10. Сірий осінній ранок курився дрібною мжичкою (М. Коц.).

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ЗВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

(Independent Elements)

§ 32. ЗВЕРТАННЯ

(Direct Address)

Слово, що означає назву особи або речі, до якої звернена наша мова, називається звертанням.

Наприклад: 1. **Мамо,** давати обідати? — Давай, давай, **Гафійко** (М. Коц.). 2. Ой, заграй, заграй, **синесеньке море,** та під тими байдаками (Т. Ш.).

Звертання не пов'язуються граматично з членами речення способом узгодження, керування або прилягання.

При звертанні можуть бути означення або інші, пов'язані з ним, слова. Таке звертання називається поширеним. Звертання, разом із залежними від нього словами відокремлюється в реченні комами.

Найчастіше в ролі звертання виступає іменник, але може бути також прикметник або інше слово, вжите в зазначенні іменника. Звертання-іменники мають кличну форму.

Наприклад: 1. Гуляй, **вітре,** полем! (Т. Ш.). 2. Спи ж, **мій малесенький,** пізній бо час (Л. У.).

Вправа 58. Перепишіть приклади. Підкресліть звертання разом із залежними від них словами.

1.Учітеся, брати мої, думайте, читайте! (Т. Ш.). 2. Ох, зійди, моя зірко лагідна! (Л. У.). 3. Пливи, пливи, моя доню, Дніпром за водою (Т. Ш.). 4. Боже великий єдиний, нам Україну храни (молитва). 5. Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш (Т. Ш.). 6. Ти прекрасна, вечірняя зоре! (Л. У.). 7. Марусю, Марусю! — гукав Симон од хати, — іди лиш, каже, сюди (А. Тесл.). 8. То ж при тобі, мій друже

давній, вірний, пройшло життя дитячеє моє (Л. У.). 9. Привіт тобі, мій друже вірний, гаю, повірнику моїх найкращих дум (Фр.). 10. Рости, рости, моя шташко, мій маковий цвіте (Т. Ш.). 11. Сонце! Я тобі вдячний (М. Коц.). 12. Ганнусю, рибко, душко, любко, рятуй мене, моя голубко, тепер пропала я навік! (Котл.).

Вправа 59. Перепишіть приклади. Слова, що в дужках, поставте у формі звертання. Поставте необхідні розділові знаки.

1. (Вітер) буйний! Ти з морем говориш (Т. Ш.). 2. Повій (вітер) на Вкраїну (С. Руд.). 3. І ти (білолиций) по синьому небу вийдеш погулять (Т. Ш.). 4. А що (син) може хочеш трохи ще покувати (Фр.). 5. Ну (Галайда) поїдем гуляти (Т. Ш.). 6. Час (моя пісня) по волі буяти, послухать, як вітер заграв понад морем (Л. У.). 7. (Зоря моя вечірняя) зійди над горою (Т. Ш.). 8. (Сини мої) Орли мої! Летіть в Україну (Т. Ш.). 9 Іди (моя ластівка) — і пропусти її в двері (М. Вовч.). 10. Добре еси (мій кобзар) добре (батько) робиш (Т. Ш.).

§ 33. ВСТАВНІ СЛОВА І РЕЧЕННЯ
(Parenthetical Words and Sentences)

I. **Різні за значенням слова і словосполучення, що не належать до членів речення, називаються вставними. Вони вводяться в речення для передачі ставлення того, хто говорить, до висловлюваної думки.**

Наприклад: 1. Вони приїхали, **здається,** з України. 2. Тут, **бачу,** ти велику силу маєш (Л. У.). 3. Весна, **безперечно,** прекрасна пора року.

Вставні слова в реченні можуть означати:

1. Радість, співчуття, здивування і т. д. З цієї групи вставних слів найчастіше зустрічаються такі: **на жаль, на щастя, на нещастя, щоправда, признатися** та ін.

Наприклад: Сьогодні, **на жаль,** я не можу прийти до тебе.

2. Певність (напевно, дійсно, без сумніву, очевидно, справді, безумовно, звичайно тощо).

Наприклад: Пластуни, **безперечно,** знають історію України.

3. Непевність, припущення (можливо, мабуть, здається, як видно, може тощо).

Наприклад: Завтра, **мабуть,** буде гарна погода. 2. **Мабуть,** доведеться читати самому оці думи (Т. Ш.).

4. Вказівку на те, кому належить думка (на мою думку, по-моєму, по-вашому, кажу, мовляв тощо).

Наприклад: 1. Він, **по-моєму,** здасть екзамен гарно. 2. **За даними метеорологічної станції,** скоро почнуться спеки.

5. Зв'язок висловлюваної думки з попередньою, висновок (словом, отже, наприклад, однак, навпаки тощо).

Наприклад: Діти, **виходить,** цього не зрозуміли.

6. Порядок висловлюваних думок (по-перше, по-друге, нарешті).

Наприклад: Після довгої і тяжкої недуги він, **нарешті,** почав поправлятися.

Ті ж самі слова можуть в різних реченнях виступати то в ролі вставних слів, то в ролі звичайних членів речення.

Наприклад:

Вставні слова	Звичайні члени речення
1. **Словом,** усе буде гаразд.	1. **Словом** сильним, мов трубою, міліони зве з собою (Фр).
2. Махове колесо закрутилося в такому шаленому льоті, що, **здавалось,** підхопить з собою й машину (М. Коц.).	2. Гафійці **здавалось,** що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна (М. Коц.).

Вставні слова вимовляються зниженим тоном і трохи швидше, ніж саме речення.

Наприклад:

Сонце тут світить, як мачушине серце не вам кажучи, любить (В. Вовч.).

II. Вставними можуть бути не тільки окремі слова або словосполучення, а також і цілі речення. Вони вживаються для передачі тими, хто говорить, якогось зауваження або пояснення з приводу змісту висловлюваної думки.

Вставні речення відокремлюються комами, але найчастіше рисками або дужками.

Наприклад: 1. Він, **казати правду,** любить пожартувати (С. Вас.). 2. А Ярема — **страшно глянуть** — по три, по чотири так і кладе (Т. Ш.). 3. Побачив Вовк **(він недалечко був)** та й дума: Лев, мабуть, дурненький (Л. Гл.).

Вправа 60. Перепишіть приклади і підкресліть вставні слова і речення.

1. Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині (Т. Ш.). 2. Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо (М. Вовч.). 3. Одного вечора — чудесний був такий вечір, що сама веснянка на думку наверталась — одного вечора удова Кармелиха прилягла у своїй хатці (М. Вовч.). 4. А під лісом край дороги, либонь, курінь мріє (Т. Ш.). Андрійко мав, може, десять років, а Іванко з вісім (Стеф.). 5. А он, чи бачиш, на могилі очима лупа кошеня (Т. Ш.). 6. Як хоч, а річку, кажуть, перескоч (П. Мирн.). 8. Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер (Фр.). 9. І чули нас, здається, люди всі. 10. Він не прийшов до школи тому, що, по-перше, завдання не виконав, а, по-друге, він, здається, хворий.

Вправа 61. Перепишіть приклади. Підкресліть вставні слова і речення та поставте пропущені розділові знаки.

1. А тут знаєте гарно (М. Коц.). 2. Ти певно у світі нічого не боїшся (М. Вовч.). 3. Теплий кожух, тільки шкода не на мене шитий (Т. Ш.). 4. У мене хвалити Бога вродило (Кроп.). 5. У п'ятницю кажу я чоловікові: надумалася кажу у Кривчуки одвідати куму Зозулиху (М. Вовч.). 6. Ви здається нудитесь, Оресте Михайловичу? — Ні, то вам так здається (Л. У.). 7. Здавалось вербовий пень витяг із землі своє коріння та причвалав між люди (М. Коц.). 8. Гафійці здавалось, що то він про неї говорить (М. Коц.). 9. Шкода його дожидати: не прийде! (М. Вовч.). 10. Подавали рушники я винесла щонайкращий та й заручили нас (М. Вовч.).

Вправа 62. Прочитайте попередню вправу ще раз. Поясніть, котрі слова є вставні, а котрі ні, і чому.

§ 34. СЛОВА-РЕЧЕННЯ

(Sentence Words)

Стверджувальне **ТАК** і заперечне **НІ** в реченні.

Стверджувальне слово **так** і заперечне **ні,** як і звертання та вставні слова, не є членами речення. Вони вживаються з такою метою:

1. В усній розмовній мові вони замінюють ціле речення.

Наприклад: 1. Ти був сьогодні на пластових сходинах? — **Так.** 2. Чи прочитав ти роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — **Ні.**

2. Підсилюють у поетичній мові ствердження або заперечення, висловлене в реченні.

Наприклад: 1. **Так!** Я буду крізь сльози сміятись (Л. У.). 2. **Ні,** в гості вовк не забіжить (Л. Гл.).

Так і **ні** відокремлюються від інших слів у реченні комою. Коли ж ці слова вимовляються з піднесеною інтонацією, то після них ставиться знак оклику.

Примітка. Треба відрізняти стверджувальне **так** від прислівника **так** і заперечне **ні** від сполучника **ні** після яких кома не ставиться. Наприклад: 1. **Так** і я зроблю, як ти зробив учора. 2. Я його не бачив **ні** вчора, **ні** сьогодні.

Вправа 62. Перепишіть речення і підкресліть стверджувальне **так** і заперечне **ні.**

1. Так, я вільний, маю бистрі вільні думи (Л. У.). 2. Так, Гнат був щасливий (М. Коц.). 3. Ні, я хочу крізь сльози сміятись (Л. У.). 4. Ні часу нам, ні дна, ні міри (В. Сос.). 5. Так і пиши! Ні, погано! (Т. Ш.). 6. Так, цей папірець дорого коштував їй (М. Коц.). 7. Ні, ти мене не смієш проганяти (Л. У.). 8. А сині голуби не лопочуть крильцями, ні! (Черем.). 9. «Ні! Недобре зробив батько», глухо якось, з протягом, почав Чіпка (П. Мирн.). 10. Так, лиш одно я мушу додати (Л. У.). 11. Нехай ні жар, ні холод не спинить вас! (Фр.). 12. Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз у раз (Фр.).

Вправа 63. Поясніть, в яких реченнях із попередньої вправи **так** і **ні** ви не підкреслили і чому.

§ 35. ВИГУКИ В РЕЧЕННІ

(Interjections in the Sentence)

Вигуки в реченні виявляють почуття, якими супроводиться висловлювана думка.

Вигуки не є членами речення (крім, звичайно, тих випадків, коли вони вжиті в значенні іншої частини мови).

1. Якщо вигук стоїть на початку речення, то після нього ставиться кома.

Наприклад: **Ах,** які гарні квітки! (М. Коц.).

2. Коли ж вигук вимовляється з підвищеною інтонацією, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово пишеться з великої букви.

Наприклад: **Ух!** Яке страшне та глухе місце (П. Мирн.).

3. Якщо вигук стоїть у середині речення, то він відокремлюється комами з обох боків, а при вимові його з підвищеною інтонацією на місці другої коми ставиться знак оклику.

Наприклад: 1. Страшно, **ух,** як страшно (П. Мирн.). 2. Дивітеся ж, **о!** матері! Що роблять іроди царі (Т. Ш.).

4. Вигуки **о, ой,** які безпосередньо стоять перед звертанням, не відокремлюються розділовим знаком.

Наприклад: 1. **О земле,** велетнів роди! (Тич.). 2. **О мамо рідна!**

Вправа 63. Перепишіть речення, підкресліть вигуки та поясніть розділові знаки при вигуках.

1. О, матуся вам буде дуже рада (Л. У.). 2. Ой лелечко! Ой мамочко! — кричала Христя, підходячи до матері (П. Мирн.). 3. — Гей!.. Ви чуєте? — доноситься голос знадвору (П. Мирн.). 4. Гай! Гай! Море грай! (Т. Ш.). Гой ги! Вороги! (Т. Ш.). 5. Ой, на балі веселая музиченька грає (Л. У.). 6. О, не забуду я тих днів (Л. У.). 7. Ох, я хочу того медовика дуже! (М. Вовч.). 8. Ех! Коли б мені літ двадцять назад, — зітхнувши, сказав він (П. Мирн.). 9. О зоре, постій, не йди! (В. Сос.). 10. Ой, зачепилася за дуб торішній! (Л. У.). 11. Ой, колись я навесні тут по гаю ходила (Л. У.). 12. О люди, люди небораки. Нащо здалися вам царі (Т. Ш.). Ой, щось біліє здалека на морі (Л. У.).

ВПРАВИ НА ПОВТОРЕННЯ

Вправа 64. Перепишіть і підкресліть слова, граматично не зв'язані з членами речення. Поясніть, які це саме слова, і поясніть розділові знаки при них.

1. Про любов твою, друже, я марив не раз (Л. У.). 2. Прощай, мій краю, берегу рідний (Кул.). 3. О, не забуду я тих днів (Л. У.). 4. Ах! Там будуть гори, високії гори (М. Коц.). 5. О друже мій добрий, друже незабутній! (Т. Ш.). 6. Очевидно, вона збилася з дороги (М. Коц.). 7. Чого, подумаєш, на світі не буває (Л. Гл.). 8. А хлоп'ята, справді, вдалися здорові (П. Мирн.). 9. То, виходить, і тебе вчено (Тоб.). 10. Ти їздив до сестри? — Так.

Вправа 65. На всі види слів, граматично не зв'язаних з членами речення (звертання, вигуки, так і ні, вставні слова, вставні речення), напишіть по два приклади.

Вправа 66. Прочитайте уривок. Визначте речення повні, неповні, особові і безособові.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно, в зелених берегах, що хочеться сісти на човен і поплисти. А там ячмінь хилиться й тче . . . тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки сміються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути, як небо, і стали, як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж цьому край буде? Біжать за вітром, немов табун лисиць, і блищать на сонці хвилясті хребти.

А я все йду . . . Прибій колосистого поля йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збила крила бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

М. Коцюбинський

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

(The Compound and the Complex Sentence)

§ 36. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Інтонаційне і змістове поєднання двох або більше простих речень способом сурядности або підрядности називається складним реченням.

Усі частини складного речення творять одну змістову цілість. Вони пов'язані між собою сполучниками (чи то сполучними словами), або інтонацією. Тому то складні речення можуть бути сполучникові і безсполучникові.

Наприклад: 1. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну (М. Коцюбинський). 2. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка (М. Коцюбинський).

Складне речення, в якому прості речення сполучаються між собою за змістом як рівноправні, незалежні одне від одного, називається складносурядним.

Наприклад: Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють (Т. Шевч.). У цьому складному реченні поєднуються три прості речення, які змальовують цілісний образ ночі перечислюванням декількох явищ. Всі три речення рівноправні і незалежні одне від другого.

Зв'язок між простими реченнями в складносурядному такий же, як і між однорядними членами речення. Кожне просте речення, яке входить у складносурядне, в іншому тексті могло б виступати як самостійне речення.

Складне речення, в якому одне речення залежить від іншого і пояснює його, називається складнопідрядним.

Складнопідрядне речення складається із **головного** речення і **підрядного.**

Підрядне речення пояснює головне речення і від нього залежить. Пов'язуючись за змістом з головним реченням чи з певним словом у ньому, підрядне речення відповідає на питання, яке ставиться від головного речення.

Наприклад: 1. Антін бачив перед очима те, про що говорив (М. Коц.). Тут друге речення залежить від першого; воно пояснює додаток першого речення **те,** відповідаючи на питання **що?** 2. Кохалася мати сином, як квіткою в гаї (Т. Ш.). Тут друге речення залежить від першого; воно пояснює присудок першого речення **кохалася,** відповідаючи на питання **як?**

При одному головному реченні може бути кілька підрядних.

Наприклад: У тиші нічній виразно чутно, як крякають жаби в долині у ставку, як клекотить довгим носом чорногуз на сусідній стрісі (М. Коц.).

Вправа 67. Випишіть окремо складносурядні і складнопідрядні речення. У складнопідрядних підкресліть те речення, яке залежить від другого і його пояснює.

1. У світлиці стало видно, хоч голки збирай (П. Мирн.). 2. До нас у хату крізь вікно одкрите вривався гомін голосних потоків, що бігли вниз по вулиці нагірній (Л. У.). 3. Хочеться дивитись, як сонечко сяє (Т. Шевч.). 4. Треба повідати людям, які дорогі та музикальні мотиви виховує народна пісня! (П. Мирн.). 5. Погасли вечірні огні, усі спочивають у

сні (Л. У.). 6. З хлопцями я так загулявся, що забув і про обід (С. Васильч.). 7. Розпались кайдани, минула зима, розвіялись хмари, розтала пітьма (Ол.). 8. Вечір був місячний, ясний, і зорі лагідно сіяли (Л. У.). 9. Хтось мухам раз сказав, що на чужині краще жити (Гл.). 10. Тріщать льоди, та вітри ревуть і шаліють (Леп.). 11. Тепло було, й вишні цвіли рясно (М. Вовчок). 12. Любо всміхався, а сльози котились (Л. У.).

§ 37. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ СПОЛУЧНИКАМИ

(Compound sentences with conjunctions)

Прості речення з'єднуються у складносурядні речення за допомогою тих самих сполучників сурядности, що й однорідні члени речення.

Єднальні сполучники і, й, та, та й, ні-ні, з'єднують речення, що означають одночасність, суміжність або послідовність явищ, подій і т. ін.

Наприклад: 1. На дорозі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море (М. Коц.). Тут змальовані події двох одночасних явищ.

2. Швидко дощ ущух, вітер хмари розвіяв, і знов заграло сонце золотистим промінням. У цьому реченні передається послідовність трьох явищ, які відбуваються одне після одного.

3. Високі верби шуміли над ровом, і небо над ними синіло, наче емаль (М. Коц.). Тут змальовано образи, поєднані місцем дії.

Якщо при присудку є заперечна частка **не**, то замість сполучника **і** вживається сполучник **ні-ні** (ані).

Наприклад: Ні билиночки на ній не росло, **ані** травиночка не красила її чорної кори (П. Мирн.).

Протиставні сполучники а, але, так, та (в значенні але), лише, однак, проте, зате, а проте, одначе з'єднують сурядні речення, які за своїм змістом протиставляються.

Наприклад: 1. Дочка вечерять подає, а мати хоче научати, так соловейко не дає (Т. Ш.). 2. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить (М. Коц.). 3. Катерина наче заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови (М. Коц.).

Розділові сполучники або, чи, або-або, то-то, не то - не то, хоч-хоч, чи-чи, чи то - чи то вживаються при розділовому перелічуванні.

Сполучник **то-то** вказує на чергування подій, зміну одного явища чи події з ряду перелічених.

Наприклад: То тихенько співають, то розказують казки.

Сполучники або-або, або, хоч-хоч, чи-чи вказують на те, що з названих можливих дій здійснюється, здійснювалася, здійснилася або здійснюватиметься тільки одна.

Наприклад: Або ти, тату, їдь у ліс, а я зостанусь дома, **або** я, тату, поїду у ліс, а ти зостаньcя дома.

Вправа 68. Перепишіть і підкресліть сполучники, якими з'єднані прості речення у складносурядному. Усно поясніть змістовий зв'язок між простими реченнями.

1. Вечір був місячний, ясний, і зорі лагідно сіяли (Л. У.). 2. Хата біліє між зеленими тополями, та блищать ясні віконця (М. В.). 3. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було, мені так любо-любо стало (Т. Ш.). 4. Сонце вступило в вікно і світло від нього впало на долівку (П. Мирн.). 5. Тріщать льоди, та вітри ревуть і шаліють (Леп.). 6. Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до дверей стежку (М. Коц.). 7. Села траплялися все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ (Н. Лев.). 8. Килина знов кинулася жати, а Лукаш в'язати (Л. У.). 9. Положисті балки дрімають серед темної тіні, а високі могили виблискують срібною ро-

сою (П. Мирн.). 10. Звечора або сама піду на вечорниці, або дівчата понаходять (П. Мирн.). 11. Літо збирає, а зима з'їдає (Фолькл.). 12. Ясні очі, та чортові думки (Фолькл.).

Вправа 69. Перепишіть речення та поставте пропущені сполучники замість крапок.

1. Капуста гарна, ... качан гнилий (Фолькл.). 2. Дощик пройшов, ... ще капало з дерев (Л. У.). 3. Верба товста, ... в середині пуста (Фолькл.). 4. Чіпка дивився ... на неї, ... в той бік, звідкіля чувся голос (П. Мирн.). 5. Не рад козак журитися, ... серденько ниє (Нар. П.). 6. Раптом відчинилися двері, ... відти почувся тривожний голос (М. Коц.). 7. Врешті мельник наказав їм зупинитися, ... сам пішов наперед (М. Коц.). 8. ... вітер не віяв, ... дощ не йшов (М. Вовч.). 9. Добрий баранчик, ... по вовчому виє (Фолькл.). 10. На заході півнеба охопила вечірня заграва, ... важкі тіні лягли від дерев, від хат (Коп.).

§ 38. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ СПОЛУЧНИКАМИ

(Punctuation in Compound Sentences with Conjunctions)

1. Як правило, між простими реченнями в складносурядному реченні ставиться кома. Кома ставиться перед сполучниками, які поєднують сурядні речення.

Наприклад: 1. Сонце почало пекти, і кам'яна доріжка мулила ноги (М. Коц.). 2. Я говорю про вогонь, а ви говорите про воду (О. Коб.).

2. Коли сурядні речення значно поширені, а особливо коли є вже розділові знаки, вони можуть відокремлюватися в складносурядному реченні крапкою з комою. Крапка з комою часто ставиться перед сполучниками **але, та.**

Наприклад: Правда, заміж вийти — не дощову годину перестояти; але мені здається, якби чоловік надійний трапився, то б не треба ні для себе, ні для матері йому одказувати (І. Котл.).

Якщо у складносурядному реченні із сполучником **і** або **та** (в значенні **і**) є спільний другорядний член, що стосується обох речень, то **кома не ставиться.**

Наприклад: Біля млина стояли вози і розмовляли голосно люди. В цьому реченні обставина місця **біля млина** спільна для обох речень.

Якщо в складному реченні друге сурядне речення містить наслідок змісту першого сурядного речення, є ніби висновком, тоді перед єднальним сполучником ставиться риска.

Наприклад: 1. Черкне хтось сірник — і на мить виткнеться з пітьми з десяток сірих облич (М. Коц.). 2. Пройшла зима — і знов весна настала солов'їна (В. Сос.).

Вправа 70. Перепишіть приклади. Підкресліть і поясніть розділові знаки в складносурядних реченнях із сполучниками.

1. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, а з-за прибережних, зелених ще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір (М. Коц.). 2. Зима була надворі, і давно вже сніг покрив зелену руту (Л. У.). 3. Тече ріка далі, а в неї вливаються нові струмки, і вона стає ширшою та глибшою. 4. Вернулася й зозуленька, вернули й соколи, лиш братчик мій не вернеться ніколи, ніколи (Федьк.). 5. Не цвітуть квітки зимою і дерева не шумлять (Ол.). 6. Б'ють пороги; місяць сходить, як і перше сходив; нема Січі, пропав і той, хто всім верховодив (Т. Ш.). 7. Місяць освітлював стаєнку через двері і баба бачила кожен рух корови (Стеф.). 8. Грім усе гуркає, і руда хмара лівим крилом обійма небо (М. Коц.). 9. Місяць давно вже зійшов, а пластуни все ще співали біля ватри. 10. Біля гірської річки майоріли шатра і пластова молодь дзвінко співала пісні.

§ 39. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

(Compound Sentences without Conjunctions)

Прості речення у складносурядному можуть передавати такий змістовий зв'язок:

1. **Одночасність дії та явищ.**

Наприклад: Послався зелений барвінок, червоніє зірка, повився горобиний горошок, вовча ступа попустила широке листя, розкинувся по землі синій ряст, розрослася зелена рута (М. Вовч.). У цьому складносурядному реченні зв'язок між простими реченнями єднальний; їх можна з'єднати єднальними сполучниками **і, та.** Дії в цих простих реченнях відбуваються одночасно.

2. **Протиставлення образів, подій тощо.**

Наприклад: Пройшла вже буря — море бушує. Тут зв'язок протиставний, і тому між цими двома реченнями можна поставити сполучник **а.**

3. **Послідовність явищ.**

Наприклад: Минув травень, почалась червнева спека (М. Коц.). Тут одне явище відбувається після іншого. Зв'язок між простими реченнями у безсполучникових складносурядних реченнях підкреслюється у вимові інтонацією.

Вправа 71. Перепишіть приклади і визначте змістовий зв'язок (єднальний, протиставний чи послідовний) у безсполучникових складносурядних реченнях.

1. Тихо займались багряніі зорі колись навесні, любо лилися в пташиному хорі пісні голосні (Л. У.). 2. Лягло сонце за горою, зірки засіяли (Т. Ш.). 3. Уже скотилось із неба сонце, заглянув місяць у моє віконце (Л. У.). 4. Показався димок, десь блиснув вогонь (М. Коц.). 5. Сонце спить, пташки мовчать (Т. Ш.). 6. В піснях наших завжди сіятимуть зорі, вони там лишили проміння своє (Л. У.). 7. Тим часом короткий осінній день гас, з плавнів вставала ніч (М. Коц.).

8. Кам'яні шпилі Яйли рожевіли на небі, синій морок ховався на розпадинах скель (М. Коц.). 9. Сіяв дрібний дощик, темрява знов ставала густішою (М. Коц.).

§ 40. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОСУРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

(Punctation in the Compound Sentence without Preposition)

1. Між простими реченнями у безсполучниковому складносурядному реченні ставиться кома.

Наприклад: Кричать сови, спить діброва, шепчуть густі лози (Т. Ш.).

2. При протиставному значенні між сурядними реченнями ставиться риска або кома з рискою.

Наприклад: Не русалонька блукає — то дівчина ходить (Т. Ш.).

Риска ставиться і тоді, коли складносурядне речення означає швидку зміну подій.

Наприклад: Зненацька проміння ясне од сну пробудило мене — досвітні огні засвітили (Л. У.).

3. Між поширеними реченнями, особливо між тими, де вже є розділові знаки, ставиться крапка з комою.

Наприклад: Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню синього неба; край його горить-палає рожевим огнем; червонуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її послідне зітхання; положисті балки дрімають серед темної тіні; он високі могили виблискують срібною росою; піднімається сивий туман і легесеньким димком, чіпляючись за рослину, стелеться по землі (П. Мирн.).

Вправа 72. Перепишіть приклади і поставте пропущені розділові знаки у безсполучникових складносурядних реченнях.

1. Вода кипіла під веслами човни тремтіли і скакали по воді (М. Коц.). 2. Стояли, думали, дивились ніхто на поміч не прийшов (Ол.). 3. Важкі краплини загойдалися на колоссях легенька пара знялась над нивами (М. Коц.). 4. Одні стояли громадками коло дзвіниці другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків (Фр.). 5. Не русалонька блукає то дівчина ходить (Т. Ш.). 6. У неї тіло тремтіло й самовар у руках тіпався (П. Мирн.). 7. Задзвенів несамовито дзвінок з'явилися вогні забігали люди (Пч.). 8. Проминув тиждень ніхто не нагадував про те, що було (Грін.). 9. Минула зима сніг ще лежить.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

(Complex Sentences)

§ 41. СПОЛУЧНИКОВЕ ПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядне речення складається з головного і підрядного (або підрядних).

Головне речення не залежить від іншого речення і пояснюється підрядним реченням.

Підрядне речення залежить від головного речення і його пояснює.

Підрядне речення своїм значенням відповідає одному з членів простого речення.

Наприклад:

Вискочить сонце на мить на блакитну полянку **обсушитись.**	Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, **щоб обсушитись.**

Слово **обсушитись** у першому реченні — це звичайний член простого речення. У другому реченні (з правого боку) цей член речення виступає вже підрядним реченням.

Підрядне речення поєднується з головним сполучником або сполучними словами.

Сполучними словами називаються займенники (хто, що, який, котрий, чий) і прислівники (де, звідки, як, куди, коли).

Вправа 73. Перепишіть приклади, підкресліть підрядні речення і те слово головного речення, яке пояснюється підрядним реченням; поруч у дужках напишіть питання, на яке відповідає те чи інше підрядне речення.

1. Вправо від Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купалися в ньому (М. Коц.). 2. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнак (Грін.). 3. Він знав, що на дворі не знайде ні патичка, ні трісочки (Борд.). 4. Не знав старий, що письменні люди тії речі прочитають (Т. Ш.). 5. Ніколи в бурі не загине, що Прометея має дух. 6. Ми не забудем ті могили, де наші друзі полягли. 7. Хто не жив посеред бурі, не збагне журби безсилля (Л. У.). 8. Йому здалося, що за вікном чути якийсь шум (С. Вас.). 9. Хто з правдою зрідниться, той і грому не боїться (Фолькл.)

Поєднуючи підрядне речення з головним, сполучні слова разом з тим служать членами речення.

Наприклад:

1. Сонце так світить ласкаво, аж каміння сміється. (М. Коц.).
2. Я вийшов з дому о 8 годині, щоб не спізнитися.

1. Я був наче п'яний од духу дикого полину, що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням (М. Коц.).
2. Цікаво було б знати, що б він відповів.

У реченнях з лівого боку **що** і **щоб** — сполучники, у реченнях з правого боку **що** — сполучне слово. В реченні

що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням слово **що** — підмет, а в реченні **що б він відповів** слово **що** — додаток.

До сполучного слова (в підрядному реченні) часто вживається співвідносний з ним займенник або прислівник у головному реченні. Найчастіше вживаються такі сполучні пари слів: **— той — хто, той — що, такий — який, коли — тоді (то), там — де, доти — доки, оскільки — остільки, як — так** та ін.

Наприклад: Що наварила, те й їж. Що посіяв, те й жни (Л. Гл.). 2. Де були мочари біля річки, там тепер стоять доми.

Підрядне речення може стояти перед головним, після головного або в середині головного.

Вправа 74. Придумати й написати 10 складнопідрядних речень.

а. Чотири складнопідрядні речення, в яких підрядне речення стояло б перед головним;

б. Три — в яких підрядне речення було б після головного;

в. Три — в яких підрядне речення стояло б у середині підрядного речення. Підрядні речення підкреслити.

Зразок:

1. **Поки встало сонце,** усе вже було готове (П. Мирн.).
2. Весело летіло полум'я під казанами, **аж лизало язиком бантину** (І. Н.-Лев.).
3. Вже пролетів, **немов пташка завітна,** весняний той час (Л. У.).
4. Пластуни, **які повернулись з табору,** сьогодні виступатимуть на сцені.

Вправа 75. Перепишіть приклади. Підкресліть у головних реченнях слова, які пояснюються підрядними реченнями. Поставте пропущені розділові знаки.

1. У хуторі під тином він присів щоб трошечки спочити (Л. Гл.). 2. Ішов я так швидко що навіть ні об чім не думав (М. Вовч.). 3. Я мушу там з латинського тлумачить бо в нас не всі освічені в цій мові (Л. У.). 4. Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку що стояла притулена до одвірка (М. Коц.). 5. У віках той житиме хто рідний край обороняв. 6. Дівчина яка вийшла з пластової домівки спішить додому. 7. Як уже розвиднілось пізнала вона діда Уласа (П. Мирн.). 8. Так літував Іван у полонині аж поки вона не спустіла (М. Коц.). 9. Через ліс іде стежка яку протоптали таборовики. 10. У хаті стало так тихо хоч мак сій (П. Мирн.).

Підрядні речення пояснюють один із членів головного речення і відповідають на запитання, яке випливає з цього члена речення; вони являються ніби розгорненими членами головного речення.

Наприклад: Я підождати можу, поки скінчу усю мою науку (Л. У.). В цьому реченні підрядне речення пояснює член головного речення **підождати можу** і відповідає на запитання **як довго?**

Відповідно до різних запитань, на які відповідають підрядні речення, вони поділяються на підрядні речення підметові, присудкові, додаткові, означальні і обставинні.

Інколи підрядні речення стосуються до всього головного речення; вони тоді не відповідають на запитання і через те називаються **відносно-незалежними.**

Наприклад: Усі пластуни розійшлися, так що ні по шатрах, ні біля річки нема нікогісінько.

Відносно-незалежні підрядні речення з'єднуються з головними реченнями також сполучниками або сполучними словами, як звичайні підрядні речення.

§ 42. ПІДМЕТОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ
(Subject Clauses)

Підрядним підметовим називається таке речення, яке пояснює підмет головного речення, виражений займенником, або виступає підметом до присудка головного речення і відповідає на питання називного відмінка хто? або що?

Наприклад: Для мене найкраще те, як можна скрізь ходити і все робити (Л. У.).

Вправа 76. Перепишіть приклади і підкресліть підметові підрядні речення.

1. Перемагає той, хто невідступно бореться. 2. Хто людей питає, той розум має (Фолькл.). 3. Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались (Т. Ш.). 4. Що з воза впало, те пропало (Фолькл.). 5. Хто посіяв вітер, пожне бурю (Фолькл.). 6. Вставай, хто живий, в кого думка повстала (Л. У.). 7. Хто волі ще не відцуравсь, нехай іде до бою, хто пам'ята про славу й честь — до зброї (Л. У.). 8. Хто по наймах не бував, то той горя не видав (С. Вас.). Хто пізно ходить, той сам собі шкодить (Л. У). 10. Хто не лічить, то той і не має (Т. Ш.). 11. Хто визволиться сам, той буде вільний (Л. У.).

Вправа 77. Поясніть, які підметові речення, підкреслені вами у попередній вправі, пояснюють підмет головного речення, а які служать підметом до присудка головного речення.

§ 43. ПРИСУДКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ
(Predicative Clauses)

Підрядне речення, яке пояснює присудок головного речення, виражений займенником той, такий, і відповідає на питання складеного присудка, називається присудковим підрядним реченням.

Наприклад: Яке коріння, таке й насіння (П. Мирн.). У цьому прикладі підрядне присудкове речення пояснює присудок головного речення (є) **таке** і відповідає на питання яке є насіння?

Вправа 78. Перепишіть приклади і підкресліть присудкові підрядні речення. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Які діла така і нагорода (Л. У.). 2. Яка гребля такий і млин (Фолькл.). 3. Поганий той школяр який учителя не переважить (Л. У.). 4. Пісня лиш те що кличе до боротьби (М. Коц.). 5. Яка грушка така й юшка (Фолькл.). 6. Яка яблунька такі і яблука (Фолькл.). 6. Яка головонька така й розмовонька (Фолькл.). 7. Які літа такий розум (Фолькл.). 8. Він той кого й мала дитина знає (Фолькл.). 9. Яка хата такий тин який батько такий син (Фолькл.). 10. Ївга вже не та стала що перше була (М. Вовч.). 11. Ми ті що гнулися як лози (І. Фр.). 12. Це той що чоботи рипають (М. Вовч.).

§ 44. ДОДАТКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

(Object Clauses)

Підрядне речення, яке пояснює або замінює додаток головного речення, називається додатковим підрядним реченням. Додаткові підрядні речення відповідають на питання непрямих відмінків.

Наприклад: Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнак (Грін.).

Додаткові речення звичайно пояснюють присудок головного речення, виконуючи супроти нього ролю додатка.

Додаткові речення пов'язуються з головними реченнями за допомогою сполучників **що, щоб, ніби, немов, як, чи, чому** та за допомогою сполучних слів **хто, що, який, де, звідки, чий** і т. д.

Наприклад: 1. Він почув, **немов** якась таємна сила відпихала його (Фр.). 2. Виноград любить, **щоб** коло нього ходити (М. Коц.). 3. Я бачив, **як** вітер березку зломив (Олександрів).

Вправа 79. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть додаткові підрядні речення.

1. З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись як міряють лани (М. Коц.). 2. І замічати я стала що вона почала кудись ходити (М. Вовч.). 3. Ану нехай і я почую яку там пісню ти вдереш (Гл.). 4. Раз вночі прокинувсь вітер і угледіть захотів чи ніхто не порушає тиші мертвої гаїв (Ол.). 5. Ні старі, ні молоді придумати не можуть хто це так іде (Фр.). 6. Він ніяк не міг второпати звідки взялася тут тітка (М. Коц.). 7. Я збагнула що забуття не суджено мені (Л. У.). 8. Трохим розпитує який є заробіток (К.-Основ.). 9. Добре жить тому чия душа і дума добро навчилася любить (Т. Ш.). 10. Чули ви як напровесні рано жайворонкова пісня бриніла? (Л. У.).

Вправа 80. Напишіть вісім складнопідрядних речень з додатковими підрядними реченнями. Додаткові речення підкресліть.

§ 45. ОЗНАЧАЛЬНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ
(Attributive Clauses)

Підрядне речення, яке пояснює будь-який член головного речення, висловлений іменником і відповідає на питання **який, чий, котрий,** називається означальним.

Означальні речення з'єднуються з головним за допомогою сполучників **що, щоб, ніби** та сполучних слів (займенників) **який, що,** (питальних прислівників) **де, куди, звідки, коли.**

Наприклад: Любив я дуже ті дні (які?), коли дома у нас збиралися гості (С. Вас.).

Примітка. Треба відрізняти означальні речення від присудкових, близьких за своєю будовою. Якщо вказівні займенники головного речення **той, такий** служать присудками, то підрядне буде присудковим; і навпаки, якщо вони служать означеннями, то підрядне буде означальним.

Наприклад: 1. Богдан такий, що не побоїться піти в ліс (присудкове підрядне речення). 2. Богдан такий пластун, що не побоїться піти в ліс (означальне підрядне речення).

Вправа 81. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть означальні речення.

1. Під наметом кучерявої ялини що росла посередині галявини тіні зійшлись і змішались (С. Вас.). 2. Край дороги якою котився віз лежав білий пісок (М. Коц.). 3. Увійшла я в ту хату що в ній росла (М. Вовч.). 4. А я піду за такого що сіються вуса (Фолькл.). 5. Князь Олег се і Ярослав той славний що золотим він Києвом владіє (Федьк.). 6. Стежка по якій вона йшла перерізувала ту кудою йшли Марко і Голубов (Грін.). 7. Ще те не вродилось гостреє залізо щоб ним правду й волю самодур зарізав (Фр.). 8. Крізь чорні хмари вглядіти бажаю тих три величні золоті зорі що людям сяють безліч літ вгорі (Л. У.). 9. Остап не помічає величної літньої ночі що розляглась по безкраїх просторах (М. Коц.). 10. Море було таке гладеньке і синє наче туго натягнутий екран на якому показували небо (М. Коц.). 11. А потім мій батько став розказувати щось таке цікаве що я аж на коліна піднявся та слухав (С. Вас.). 12. Місце куди ми вибралися було небезпечне.

§ 46. ОБСТАВИННІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ
(Adverbial Clauses)

Обставинні підрядні речення вказують як або при яких обставинах відбувається дія головного речення, і відповідають на питання де? коли? куди? як? для чого? чому? при якій умові? Підрядні обставинні речення служать розгорненою обставиною до головного речення.

Обставинні підрядні речення за своїм значенням поділяються на: 1. місцеві, 2. часові, 3. способу дії, 4. мети, 5. причинові, 6. умовні, 7. допустові.

Наприклад: 1. Де не могла перескочити, там видряпувалась руками й ногами (О. Коб.). 2. Як стало вечоріти (коли?), побачив він маленьке село (С. Вас.). 3. Очерет шумів так (як?), що заглушив навіть думки (М. Коц.).

Вправа 82. Перепишіть приклади та підкресліть обставинні підрядні речення.

1. Якщо ти мене покохаєш, дарую всі квіти тобі (Крим.). 2. Усі говорили разом, бо всіх одне турбувало (М. Коц.). 3. Там, де сади сходяться з лісом, стоїть хата (Н.-Лев.). 4. Коли на широкій долині між гір зібралася велика рада, Роберт тоді вийшов до люду (Л. У.). 5. Де гай був, нині зілля; заріс кропивою весь слід, де та стояла вілла (І. Фр.). 6. Коли я смуток свій на струни клала, з'являлась ціла зграя красних мрій. 7. Як згадає він рідну країну, затремтить його серце сумне (реч. 6 і 7 Л. У.).

§ 47. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ МІСЦЯ
(Adverbial Clauses of Place)

Підрядне речення місця вказує на місце або напрям дії, про яку говориться в головному реченні, і відповідає на питання де?, куди?, звідки?

Підрядні речення місця з'єднуються з головними реченнями за допомогою сполучних слів **де, куди, звідки.** У головному реченні сполучним словам часто відповідають слова **там, туди, звідти, скрізь.**

Наприклад: 1. Де відвага, там і щастя (Фолькл.). 2. Він скрізь ходив, куди і ми ходили (Л. У.).

Вправа 83. Переписати приклади, поставити пропущені розділові знаки та підкреслити підрядні речення місця.

1. Де був колись бір стало велике село Бірки (П. Мирн.). 2. Глибоко в лісі там де пні виростали дикорозкішно де гілля розширялося широко вона повалилася на землю (О. Коб.). 3. Де руки й охота там скора робота (Фолькл.). 4. Де колись був перелаз там тепер стояли нові ворота (Н.-Лев.). 5. Ой не відтіль вітер віє відкіль мені треба (Фолькл.). 6. Нехай гнеться лоза куди вітер погне (Руд.). 7. Тоді, хвиле, неси з милим куди вітер віє (Т. Ш.). 8 Чорний бичок, лупаючи очима, де стояв там і ліг (П. Мирн.). 9. Сизий бузок вільно ріс собі там де ходили людські ноги (П. Мирн.). 10. А де корабель наш пробіг дорога там довга й широка (Л. У.).

Вправа 84. Складіть і напишіть вісім підрядних речень місця. Підрядні речення підкресліть.

§ 48. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ЧАСУ

(Adverbial Clauses of Time)

Підрядне речення, яке вказує, коли відбувається дія головного речення, і відповідає на питання коли? з якого часу? до якого часу? як довго? від коли? — називається підрядним реченням часу.

Підрядні речення часу з'єднуються з головними реченнями сполучниками і сполучними словами **коли, відколи, доки, скоро, ледве, як, як тільки, аж поки, аж доки, після того як, відтоді як.**

Сполучники і сполучні слова, які з'єднують підрядні речення часу з головними, можуть мати різні відтінки:

1. **Відколи** вказує на початок дії головного речення.

Наприклад: Василько завжди веселий, відколи переїхав до Львова.

2. **Коли, як** означають **одночасність** дії головного і підрядного речення або **послідовність,** коли одна дія відбувається після іншої.

Наприклад: 1. Коли вони спускалися в провалля, дрібні колючі камінці сипалися їм з-під ніг (М. Коц.) — **одночасність** дії. 2. Коли перестав дощ, пластуни запалили ватру. — **послідовність** дії.

Вправа 85. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть підрядні речення часу.

1. Вона все співала та співала доки не сховалась на леваді в вербах (Н.-Лев.). 2. Поки сонце з неба сяє тебе не забудуть (Т. Ш.). 3. Довго вони ще між собою балакали аж поки заснули (П. Мирн.). 4. Йому було тужно на душі коли Михайло був у службі (О. Коб.). 5. Квітки бували в нас лише в ту пору коли вони цвіли в садках та в полі (Л. У.). 6. Так літував Іван у полонині поки вона не спустіла (М. Коц.). 7. Коли я погляд свій на небо зводжу нових зірок я не шукаю (Л. У.). 8. Досвітній огонь запалили коли ще зоря не заграла (Л. У.). 9. Слова застигли йому в груді й у мозку льодом відколи побачив свого найстаршого сина блідого й мертвого на возі (О. Коб.). 10. Доки сонце зійде роса очі виїсть (Фолькл.).

Вправа 86. До поданих простих речень допишіть підрядні речення часу замість крапок; поставте відповідні розділові знаки.

1. Учні нашої школи поїдуть туди . . . 2. Там . . . поставили вартового. 3. Молодь любить таборувати там . . . 4. Юнаки

побачили ракету тоді . . . 5. Тільки тоді . . . ми поїдемо на табір. 6. Ніхто вже не ходив у ліс відтоді . . .

Вправа 87. Опишіть своє перебування на таборі. В описі користуйтесь підрядними реченнями місця і часу.

§ 49. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ СПОСОБУ ДІЇ
(Adverbial Clauses of Manner)

Підрядне речення способу дії показує, як відбувається дія головного речення та відповідає на питання як? яким способом?

Наприклад: Вигострю, виточу зброю іскристу (як?), оскільки достане снаги мені й хисту (Л. У.).

Підрядні речення способу дії з'єднуються з головними реченнями сполучниками і сполучними словами **як, мов, немов, що, наче, неначе, ніби, ніж, чим, буцім.**

Особливими різновидами підрядного речення способу дії є речення:

а. порівняльні

б. міри й ступеня

Порівняльні речення показують спосіб дії за допомогою порівняння.

Наприклад: У лісі поволі смеркало, немов чиясь невидима рука насувала на нього шапку (М. Вовч.).

Підрядні речення міри й ступеня, крім способу дії, вказують ще й міру або ступінь дії. Такі речення зв'язуються з головним реченням за допомогою сполучних слів **аж, що аж, що — то, чим — то, так — що, так — щоб, так — немов** тощо.

Наприклад: 1. Море так бадьоро хлюпає, **що аж** слухати любо (М. Коц.). 2. **Чим** більше слухаєш, **тим** більше хочеться чути (М. Коц.). 3. **Що** ближче став я підходити до його, **то** ясніше вирізувався він перед моїми очима (С. Вас.).

Вправа 88. Перепишіть приклади і підкресліть підрядні речення способу дії.

1. Над шляхом біліла халупка, мов ішла кудись із села і зупинилася спочити (М. Коц.). 2. Він сказав більше, ніж цього від нього вимагали. 3. Бажаю так скінчити я свій шлях, як починала: з співом на устах (Л. У.). 4. Вона з мечем в руках боролась, як горлиця, із ран її лилася кров (Ол.). 5. А вогонь то здіймався, то падав, наче дихали груди (М. Коц.). 6. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Ш.). 7. Слава, мов квіти ярії, цвіли (Л. У.). 8. Як те море, біле поле снігом покотилось (Т. Ш.).

Вправа 89. Перепишіть приклади, підкресліть сполучники чи сполучні слова підрядних речень способу і поставте пропущені розділові знаки.

1. В хаті було так ясно що баба Грициха бачила кожний палець Іванків (Стеф.). 2. У нашім раї на землі нічого кращого немає як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (Т. Ш.). 3. Вода бігла прудко, і колоду понесло так що аж закрутило (Грін.). 4. Гомін на базарі бадьорий та дзвінкий аж на серці ясно (С. Вас). 5. Дівчина засміялася і блиснула всіма білими зубами проти сонця ніби двома низками перлів (Н.-Лев.). 6. Як завтра день угледять люди як зійде сонце золоте так Україна жити буде так наша мрія процвіте (Ол.). 7. І от чим більше він жив та старівся тим більше почали клопотати його думки (П. Мирн.). 8. А вона сидить, слухає наче їй ця пісня відома (М. Вовч.). 9. Христя так задивилася на те освічене сонцем поле що забула про все на світі (П. Мирн.). 10. Сохне вона як квіточка (Т. Ш.).

Вправа 90. Придумайте і напишіть вісім підрядних речень способу дії.

§ 50. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ПРИЧИНИ
(Adverbial Clauses of Reason)

Підрядне речення причини вказує на причину того, про що йде мова в головному реченні, і відповідає на питання чому? через що? з якої причини?

Підрядні речення причини з'єднуються з головними реченнями сполучниками **бо, тому що, бо ж, від того що, через те що, тим що, що, а що.**

Наприклад: 1. Водиці я не сколотив (чому?), бо ще й не пив (Гл.). 2. Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте, (через що?) за те, що в грудях ти ховаєш серце люте (Фр.).

З сполучником **а що** підрядні речення причини стоять перед головним реченням, а з сполучником **бо** — після головного.

Наприклад: 1. **А що** не було місця на лаві, послалась баба долі (М. Коц.). 2. Вона не спить, **бо** соловейко будить (Л. У.).

Вправа 91. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть підрядні речення причини.

1. Павлюк не чув дальших слів свого сусіда бо пильно вслухався в промову Тані (О. Коб.). 2. А що він того не сказав то ми й не знали (Грін.). 3. Тим я листу не пускаю що люту зиму маю (Фолькл.). 4. Не може пара згинути бо з пари знов робиться вода (Л. У.). 5. Мотря під холод дві дошки спалила бо не було чим у хаті прокурити (П. Мирн.). 6. Не брудни криниці бо схочеш водиці (Фолькл.). 7. Не показуй пугачеві дзеркала бо він і сам знає що гарний (Фолькл.). 8. Щоб дарма не блудить чужого розуму питайся (Фолькл.). 9. Не копай другому яму бо сам упадеш (Фолькл.). 10. Ліси стали непрохідні через те що їх ніхто не розчищає.

Вправа 92. Придумайте і напишіть шість складнопідрядних речень з прикладами на підрядні речення причини. Підкресліть підрядні речення причини.

§ 51. ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ МЕТИ
(Adverbial Clauses of Purpose)

Підрядне речення мети вказує для чого, з якою метою відбувається дія головного речення і відповідає на питання для чого? з якою метою? нащо?

Підрядні речення мети з'єднуються з головними реченнями сполучниками **щоб, для того щоб.**

Наприклад: Злякавсь Мірошник та й біжить притьмом до прірви (для чого?), **щоб** гатить (Гл.).

У підрядному реченні мети присудком найчастіше буває дієіменник (інфінітив) (зокрема тоді, коли дії, висловлені присудками головного і підрядного речення, відносяться до тієї самої особи) присудок виражений дієіменником

Наприклад: Щоб **не наскочити** на лайку, я розкажу вам байку (Гл.).

Примітка. Речення типу: Курінний наказав, щоб пластуни зібрались. Благаю Бога, щоб світало (Т. Ш.) — це не підрядні речення мети, а підрядні додаткові; вони відповідають на питання що наказав? про що благаю?

Вправа 93. Перепишіть приклади, поставте пропущені розділові знаки та підкресліть підрядні речення мети.

1. Яким повернув на чисту поляну щоб самому спочити (П. Мирн.). 2. Ми ходимо до школи українознавства щоб вивчати рідну мову, історію, культуру. 3. А щоб кінці якнебудь поховать я хочу байку розказать (Гл.). 4. Щоб не бігати кругом через ворота Карпо і Лаврін зробили в дворі через тин перелаз (Н.-Лев.). 5. Наш провідник брався за ланцюг щоб скерувати човен (М. Коц.). 6. Старий заховавсь в степу на могилі щоб ніхто не бачив (Т. Ш.). 7. Герман Ґольдкремер випив каву, засів до бюрка і добув величезну рахункову книжку, щоб позводити рахунки за весь тиждень (І.

Фр.). 8. Христя щоб як-небудь скоротити час почала вишивати сорочку (П. Мирн.). 9 Лукаш хоче надрізати ножем березу щоб сточити сік (Л. У.). 10. Пластуни збирали в лісі сухе галуззя щоб розпалити ватру.

Вправа 94. Замість крапок допишіть придумані вами підрядні речення мети і поставте потрібні розділові знаки.

1. Треба добре знати історію України . . . 2. Писати треба виразно й чистенько . . . 3. . . . ми пішли не дорогою, а навпростець. 4. Будемо поспішати . . . 5. Збройні відділи УПА . . . руйнували ворожі комунікації, висаджували в повітря мости, склади і штаби. 6. Сумівці зроблять все для того . . .

Вправа 95. Придумайте і напишіть по два приклади на підрядні речення додаткові й мети, які були б з'єднані з головним реченням сполучником **щоб.** Додаткові речення підкресліть хвилястою лінією, а підрядні речення мети прямою лінією.

§ 52. ПІДРЯДНІ УМОВНІ РЕЧЕННЯ
(Adverbial Clauses of Condition)

Підрядне умовне речення вказує на умову, при якій можлива дія головного речення, і відповідає на питання при якій умові?

Підрядні умовні речення зв'язуються з головними реченнями сполучниками і сполучними словами **як, якщо, якби, аби, коли, якже, коли б.**

Наприклад: Якщо не підливати квіти водою, вони пов'януть.

Умовним сполучникам **якщо, коли** у головному реченні може відповідати слово **то.**

Наприклад: Якщо в травні буде мороз, **то** померзнуть квіти.

Вправа 96. Перепишіть приклади і підкресліть підрядні умовні речення.

1. Коли б я була письменна, я б до тебе безконечні листи писала (М. Вовч.). 2. Якби знала, що загине, була б не пустила (Т. Ш.). 3. Загинув би, напевно, люд нещасний, якби погасла та маленька іскра братньої любови (Л. У.). 4. Якби я мала живущі сльози, я б зросила землю, барвінок би зростила невмирущий на сій могилі (Л. У.). 5. Аби цвіт, а ягідки будуть (Фолькл.). 6. І коли проти нас ти повстанеш, проти тебе повстанемо ми (Л. У.). 7. Коли живий козаченько, то зараз прибуде (Т. Ш.). 8. Ой, коли б я зозуленька, то я б крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала (Фолькл.). 9. Якби ви знали, паничі, де люди плачуть, живучи, то ви б ідилій не творили (Т. Ш.). 10. Коли не до тебе п'ють, то не кажи: «на здоров'я» (Фолькл.).

Вправа 97. Прочитайте голосно й виразно приклади з попередньої вправи. Поясніть розділові знаки і сполучники при підрядних умовних реченнях.

Вправа 98. Придумайте і напишіть п'ять прикладів з підрядними умовними реченнями. Умовні речення підкресліть.

§ 53. ПІДРЯДНІ ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ
(Adverbial Clauses of Concession)

Підрядне допустове речення — це таке речення, яке висловлює думку, ніби протилежну думці головного речення, і відповідає на питання **незважаючи на що?**

Підрядні допустові речення зв'язуються з головними сполучниками **хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те, що; хай, нехай,** яким у головних реченнях часто відповідають слова **та, але, а, проте, одначе, все-таки.**

Наприклад: Хоч у життю стрічав тебе я рідко, **та** все ж мені той спогад серце гріє (Фр.).

Вправа 99. Перепишіть приклади і підкресліть підрядні допустові речення.

1. Як не лає, як не кричить на неї, бабуся не лякається (М. Вовч.). 2. Скільки не кликали Гафійку їсти, вона не увійшла (М. Коц.). 3. Сонця не було ще видно, хоч деякі шпилі вже рожевіли (М. Коц.). 4. Піймали Щуку молодці та в шаплиці гуртом до суду притаскали, хоча чуби й мокренькі стали (Гл.). 5. Нехай умру, та думка не умре (Л. У.). 6. Він їм тугу розганяє, хоч сам світом нудить (Т. Ш.). 7. Здобуватиму поле для вас, хоч самому не треба (Фр.). 8. Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна (Л. У.). 9. Сумно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розгрівало старі кості (Стеф.). 10. Дарма що чужосторонній, а такий хороший господар був Павло, що й на стороні його всяк знав (М. Вовч.).

Вправа 100. Придумайте і напишіть п'ять прикладів з підрядними допустовими реченнями. Допустові речення підкресліть однією лінією, а сполучники двома.

§ 54. ВІДНОСНО-НЕЗАЛЕЖНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ
(Continuative Adverbial Clauses)

Відносно-незалежні підрядні речення можна теж назвати наслідковими підрядними реченнями, бо вони звичайно виражають наслідок того, про що говориться в головному реченні. Відносно-незалежне підрядне речення пояснює головне речення в цілому, а не окремий якийсь його член і тому таке речення не відповідає ні на які питання.

Відносно-незалежні підрядні речення з'єднуються з головними реченнями сполучником **так що, що.**

Кóму в сполучнику **так що** ставимо завжди перед **так:** перед **що** кома не ставиться, бо тоді це було б підрядне речення способу дії.

Наприклад:

Відносно-незалежне підрядне речення	Підрядне речення способу дії
Автомобіль під'їхав, **так що можна його навантажувати.**	Автомобіль під'їхав так, **що можна його навантажувати.**

Вправа 101. Перепишіть приклади. Відносно-незалежні підрядні речення підкресліть прямою лінією, а підрядні способу дії — хвилястою.

1. Прохід дещо поширшав, так що Андрієві можна було трохи розправитись. 2. Сніг так блищав, що пластуни-лещетарі не могли на нього дивитись і кліпали очима. 3. Сестричка розповіла про все, так що суть справи стала всім ясна. 4. Смереки так тісно збились в купу, що трудно було пролазити між шершавими пнями (М. Коц.). 5. Ліля вчора про все розпитала, так що їй все відомо. 6. Сонце пригрівало так, що годі було йти під гору. 7. Жайворонки кидають пісню дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів (М. Коц.). 8. Надворі стало так холодно, що вода вже позамерзала. 9. Скрізь було так прикрашено, ніби на свято. 10. Пластуни біля ватри так голосно співали, що було чути далеко-далеко.

Вправа 102. Придумайте і напишіть чотири приклади складно-підрядних речень із відносно-незалежними підрядними реченнями. Перетворіть відносно-незалежні підрядні речення на підрядні речення способу дії.

Вправа 103. (На повторення). Перепишіть приклади. Визначте типи речень та підкресліть їх.

1. Десь на горизонті хмара-хустка манить вдаль, мов дівчина у сад (Сим.). 2. Любіть Україну, як сонце, любіть, як

вітер, і трави, і води (Сос.). 3. Не можна любити народів других, коли ти не любиш Вкраїну (Сос.). 4. Коли мечами злоба небо криє і крушить твою вроду вікову, я тоді з твоїм ім'ям вмираю і в твоєму імені живу (Сим. «Україні»). 5. Краса і правда житиме в віках, коли у твого внука буде внук; коли ж твій рід скінчить своє життя — краса і правда зійдуть в небуття (С. Караванський). 6. Найтяжчий злочин — вкрасти у народу тобі довірене життя (Сим.). 7. Прокляття вам, лукаві лиходії (Сим.). 8. Та чи повірять правнуки рядкам, де списано красу твоїх принад (С. Карав.). 9. Якщо поет не приносить нових думок та емоцій — він формаліст (Сим.). 10. Ні, не так я мріяв жити, як живу (Сим.).

Вправа 104. (На повторення). Перепишіть текст, підкресліть кожне підрядне речення і визначте його тип.

Не знаю, чи це кожному властиве, чи тільки зі мною таке буває. Часто сумніви нищать будь-яку впевненість в своїй мужності. Я не знаю, як триматимуся, коли посиплються на мою голову справжні випробування. Чи лишуся людиною, чи так засліпить не лише очі, а й розум? Втрата мужности це втрата людської гідности, котру я ставлю над усе. Навіть над самим життям. Але скільки людей — розумних і талановитих — рятували своє життя, поступаючися гідністю, і, власне, перетворювали його в нікому непотрібне животіння. Це — найстрашніше.

Минулої неділі ми були в Одесі, де місцеві твердолобі натішили нас своїм ідіотським жахом: аби чого не сталося. Фактично нам заборонили виступати на шевченківському вечорі. Виходить, Тараса дехто боїться досі. Обивателі від революції.

В. Симоненко

Вправа 105. (На повторення). Перепишіть текст. Проаналізуйте кожне речення:

а. морфологічно (за частинами мови).

б. синтаксично (за членами речення).

Визначте тип кожного речення. Поясніть розділові знаки.

Марійка осталася знов сама. Не плакала вже більше. Сцена із Савою прогнала м'які сльози від неї. Несказанно гірке почуття отуманення запанувало нею і скривило болісно її уста.

Чому був Сава такий лихий? Чому був такий лихий, коли дитиною був такий добрий і щирий, такий, як Михайло?

Чи не працювала вона для обох, відколи світ побачили, чи не жила лише для них? Чим скривдила його? Не годувала їх однаково, не убирала? Як малим, так тепер великим змивала власними руками їх волосся і білля; цілою душею рада була видіти їх добрими газдами, щоби люди шанували їх у селі, щоби шанував їх світ. А однак... коли Михайло вже змалку вичитував їм їх волю з очей, заходився коло господарства, мов дорослий, працював, гарував (тяжко працював), був притім добрим та лагідним, мов шовк, Сава був лінивий і впертий, твердий, мов камінь, у роті мав на кожну хвилю повно лихих слів, що доводили родичів до роздразнення.

О. Кобилянська

§ 55. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

(Cemplex Sentences with Several Subordinate Clauses)

Складнопідрядні речення з кількома підрядними бувають різних видів. Це значить, що підрядні речення зв'язуються між собою різними способами. Найголовніші з них це:

1. **супідрядний зв'язок**
   а. однорядний
   б. неоднорядний
2. **ступеневий зв'язок**

Складне речення, в якому всі підрядні речення відносяться до одного спільного для них члена в головному реченні і відповідають на одне й те ж питання, називається **складним реченням з однорядною супідрядністю.** Підрядні речення в ньому називаються **однорядними супідрядними.**

Наприклад: Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збиралися, як Прокіп приносив з міста книжки й листочки, скільки до них пристало народу (М. Коц.).

Будову цього складного речення з однорядною супідрядністю можна показати в такій схемі:

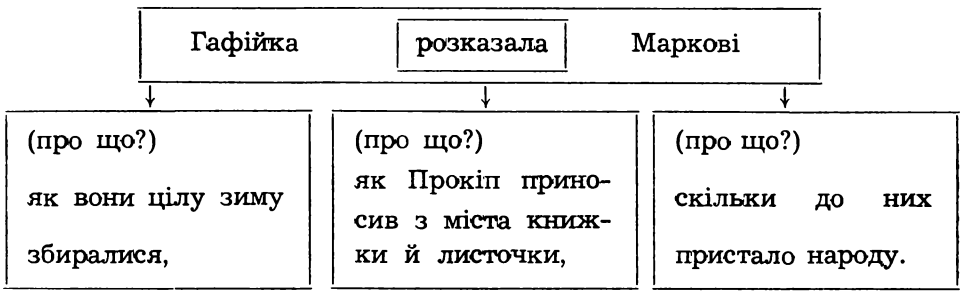

Коли ж супідрядні речення відносяться до різних членів головного речення і відповідають на різні питання, то вони називаються **неоднорядними супідрядними реченнями.**

Наприклад: Ті, що дивились згори, бачили часом протягнену руку, що попадала під промінь місяця (М. Коц.).

Будову цього речення можна представити в такій схемі:

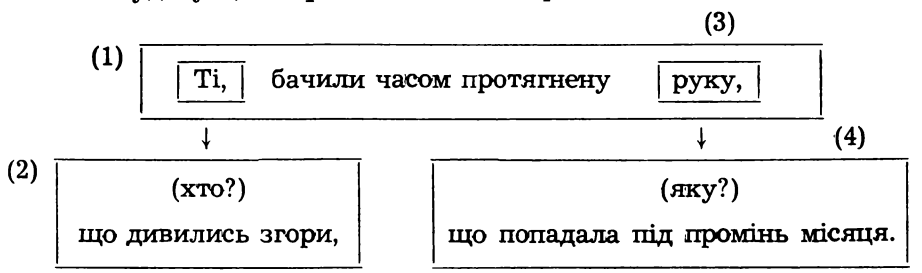

Між двома однорядними супідрядними реченнями, які з'єднуються між собою єднальним або розділовим сполучником, кома не ставиться. Але кома ставиться тоді, коли ці сполучники повторюються кілька разів.

Наприклад: 1. Алі здавалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою (М. Коц.).

2. З берега було видно, як грають на морі хвилі, і кораблі гойдаються, і човни поспішають до пристані.

Складне речення з ступеневим зв'язком — це таке речення, в якому кожне наступне з підрядних речень залежить від попереднього. Підрядне речення, яке залежить від головного, називається підрядним першого ступеня; речення, залежне від підрядного першого ступеня, називається підрядним другого ступеня і т. д.

Наприклад: Послав дяк до Івана лист, та невідомо, чи бідолаха його відібрав, бо хутко прийшла звістка від пана, що Іван умер (М. Вовч.).

Будову такого речення можна представити в такій схемі:

Послав дяк до Івана лист, та невідомо,	головне речення
чи бідолаха його відібрав,	підрядне реч. I ступеня
бо хутко прийшла від пана звістка,	підрядне реч. II ступеня
що Іван умер	підрядне реч. III ступеня

В одному реченні може поєднуватися супідрядний і ступеневий зв'язок. Може поєднуватися в одному реченні також сурядний і підрядний зв'язок.

Наприклад: Хвилювавсь під вітром степ, як прибій моря, і співав він дивну пісню про минуле, як кобзар старий.

Вправа 106. Придумайте і напишіть: два речення з однорядною супідрядністю, два з неоднорядною супідрядністю, і два речення з ступеневим зв'язком. Зробіть схему (діяграму) цих речень.

Вправа 107. Перепишіть приклади. Підкресліть ті слова в головному реченні, які пояснюються кожним із супідрядних речень. Над підрядним реченням першого ступеня поставте (1), другого ступеня (2), третього ступеня (3).

1. Йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась з гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, відкидало на бігу плетену гарбу (М. Коц.). 2. На старості літ Джеря любив довгими зимовими вечорами розказувати дочці, де він бував, що він бачив, у яких краях ходив, з якими людьми зустрічався (Н.-Лев.). 3. Голос Маланчин став теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою (М. Коц.). 4. Весни такої не було й не буде, як та була, що за вікном цвіла (Л. У.). 5. Любо ти спатимеш, поки не знатимеш, що то печаль (Л. У.). 6. Він був рибак і розказував, яку в їх селі рибу ловлять і яка в їх річка глибока, що усяка риба ведеться (М. Вовч.). 7. Широко розкинулись поля, яких не можна було навіть об'їхати, бо одним краєм вони входили прямо в річку, що горіла на сонці, як срібло. 8. Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишились подруги (М. Коц.). 9. То ж підіте і скажіте, що поки я буду жити, не подумаю довіку зброї чесної зложити (Л. У.). 10. Коли ж не стане сили, коли туга вразить украй те серденько замліле, тоді душа постане недолуга, її розбудить серденько зболіле (Л. У.). 11. Поки зорею рожевою край твій освітиться темний, треба шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі (Л. У.). 12. Якби не було зими, за кожух не дбали б ми ні за хату, де би скриться; якби кривди не було, ми не знали би, що зло є на те, щоби з ним биться (Фр.).

§ 56. ВІДОКРЕМЛЕНІ СЛОВА ТА ЗВОРОТИ

(Detached Words and Phrases)

В мові дуже часто буває так, що якийнебудь другорядний член речення має особливе значення. Такий другорядний член речення сам або з залежними від нього словами вимовляється з підкресленою інтонацією і з павзами.

Такі інтонаційно виділені слова з павзами перед ними і після них називаються відокремленими словами і зворотами; вимовою і відокремленістю вони наближаються до підрядних речень.

Наприклад: Назустріч полетіли комахи, подібні до ґедзів, тільки сизі (Багр.).

Найчастіше відокремлюються поширені члени речення, тобто такі, які мають при собі пояснювальні слова або складаються з двох або більше однорядних членів речення.

Відокремлені члени речення разом із словами, які від них залежать, виділяються комами.

Наприклад: В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом (М. Коц.).

Вправа 108. Перепишіть приклади і підкресліть відокремлені другорядні члени.

1. Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний (М. Коц.). 2. При світлі погасаючих зір миготів степ, недавно викошений і уже густо і м'яко застелений травою та квітами, усипаний ще не зів'ялими стогами запашного сіна (М. Вовч.). 3. Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою (М. Коц.). 4. Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима об стіну (Фр.). 5. Отакий то Перебендя, старий та химерний (Т. Ш.). 6. Взяли її, сердешную, тай залоскотали (Т. Ш.). 7. Крива похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж

закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників (М. Коц.). 8. Ярмо було накладено на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром (М. Коц.).

§ 57. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ
(Detached Attributes)

Відокремлюються такі означення:

1. Поширені означення, що стоять після пояснюваного слова.

Наприклад: Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків (М. Коц.).

2. Два або кілька означень, що стоять після пояснюваного слова, а перед пояснюваним словом є інше означення.

Наприклад: Від його вродливого лиця, блідого й гордого, била звага молодого орла (М. Коц.).

3. Означення, що відносяться до особових займенників (поширені і непоширені).

Наприклад: Завжди веселі, вони приходили до пластової домівки.

Означення можуть також бути виражені дієприкметниками.

Наприклад: Недалеко височать верховини гір, вкриті снігом.

Означення, виражене дієприкметником разом із залежними від нього словами, називається **дієприкметниковим зворотом.**

Наприклад: Густа тінь чорніла між гілками здоровенного садка, **прикритого зверху сонячним сяйвом** (П. Мирн.).

Вправа 109. Перепишіть приклади і підкресліть відокремлені другорядні члени.

1. Тоненькі тини, штучно виплетені з очерету, відділяли Замфірів виноградник від сусідніх (М. Коц.). 2. Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний (М. Коц.). 3. Прожив той вік, мов поле перейшов, квітчастеє, веселе та зелене (Л. Гл.). 4. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни (М. Коц.). 5. Низенька, чорнява, заквітчана польовими квітами, вона й трохи схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротних дівчат (П. Мирн.). 6. На доброму шматкові виноградника, оголеному від зрубаних кущів, стирчали високі пні, порубані та поранені немилосердно сокирою (М. Коц.). 7. В одчинені двері, віконця, залітали пахощі, пишно розцвілих квіток з городу (М. Вовч.). 8. Пахощі йшли від величезних, розкинутих по степу, стогів сіна (М. Вовч.).

§ 58. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ
(Detached Oppositions)

Поширені прикладки (які мають при собі пояснювальні слова), відокремлюються завжди.

Наприклад: Поміж людьми ходила чутка, що молодиця — **його небога, сестрина дочка** — з далекого села (П. Мирн.).

Поодинокі прикладки відокремлюються, якщо стоять після власної назви.

Наприклад: До пластунів підійшов Степан Смерека, **вчитель.**

Прикладка відокремлюється, якщо при ній повторюється прийменник.

Наприклад: За річкою, за Дунаєм, козаченько конем грає (Фолькл.).

Прикладка відокремлюється, коли вона стосується до особового займенника.

Наприклад: Ви на мене, Кармелюка, всю надію майте (Фолькл.).

Якщо необхідно підкреслити, що іменник є прикладкою, а не однорядним членом речення, то таку прикладку відокремлюється не комами, а рисками.

Наприклад: Старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — **думи** (М. Коц.).

Відокремлюється також прикладка, яка зв'язується з реченням сполучниками **або, чи тобто (цебто),** а також **як** (якщо вона має відтінок причиновости).

Наприклад: 1. Венера, **як правдива мати,** для сина рада все оддати (Котл.).

2. Подекуди блищав білий дрібний баламут, **чи скумбрія** (Н.-Лев.).

Відокремлюються також прикладки, приєднані до пояснюваних іменників за допомогою слів:

а. **особливо, навіть,** якщо якийсь один предмет виділяється з цілої групи.

Наприклад: 1. Пластуни та сумівці, **особливо старші,** люблять виїжджати на літні табори.

2. Цей виноградник слабий. Ти повинен його вартувати і не пускати нікого, **навіть рідного батька.** (М. Коц.).

б. прислівник **як-от,** при перелічуванні предметів, які вказують на зміст родового поняття.

Наприклад: Таких неродючих ґрунтів, **як-от:** пісків, супісків, глин, суглинків та інших — зовсім мало в наших степах.

в. прислівник **наприклад.**

Наприклад: Деякі церкви, **наприклад Св. Софія в Києві,** належать до найстарших в Україні.

г. прикладки з словами **тобто, або** (в значенні тобто), **навіть, особливо, в тому числі, наприклад** та ін. завжди відокремлюються комами.

Наприклад: 1. Усі успіхи нашої молоді, **особливо** успіхи в навчанні, мають дуже велике значення.

2. Усі країни, **в тому числі** З'єднані Стейти Америки, змагаються за першість у космічних летах.

д. вислови **по імені, на ймення, родом** (з походження) і т. ін.

Наприклад: Караванський, **родом** з Одещини, гостро виступає проти московського шовінізму і русифікації в Україні.

2. Сьогодні одна пластунка, **на ймення** Ліля, гарно виступала на сцені.

Вправа 110. Перепишіть приклади і підкресліть відокремлені прикладки.

1. Усі сумівці і пластуни, навіть найменші, люблять виступати на сцені. 2. Дівчина, на ймення Марійка, не прийшла сьогодні до школи. 3. У цій клясі всі гарно вчаться, особливо дівчата. 4. Усі астронавти мріють першими дістатися на Місяць, в тому числі й американці. 5. Лелеки або чорногузи (бузьки), прилітають на Україну навесні з півдня. 6. Україна багата на корисні копалини, як-от: залізну та марганцеву руду, кольорові метали та нерудні копалини, а саме: вапняки, сіль, фосфорити, каолін та інші. 7. Бізони, тобто дикі бики, тепер винищені. 8. Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж, Лукаш на ймення (Л. У.). 9. Чув він, щось рипнуло дверима і в хату ввійшов його давній знайомий — херсонський чумак (Н.-Лев.). 10. Дуб, як тверде й міцне дерево, використовується при спорудах кораблів.

§ 59. ЗАМІНА ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ДІЄПРИКМЕТНИКОВИМИ ЗВОРОТАМИ

(Substitution of Subordinate Clauses with Participial Modifiers)

Дієприкметниковий зворот своїм значенням дуже близький до підрядного означального речення, і тому підрядне означальне речення може бути замінене дієприкметниковим зворотом, зокрема тоді, коли зміст складного речення треба передати стисліше.

Наприклад:

Складнопідрядні речення	Речення з дієприкметниковими зворотами
1. Небо, **яке було засіяне зорями,** чудово блищало.	1. Небо, **засіяне зорями,** чудово блищало (Н.-Лев.).
2. Легенький попілець, **що його підхопила сила вогню,** злітав догори та розходився навколо.	2. Легенький попілець, **підхоплений силою вогню,** злітав догори та розходився навколо.

§ 60. ЗАМІНА ПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ ВІДОКРЕМЛЕНИМ ПРИКМЕТНИКОМ

(Substitution of Subordinate Clause with Detached Adjective)

Підрядне означальне речення може бути замінене не тільки дієприкметниковим зворотом, але й відокремленим прикметником. Така заміна можлива тільки тоді, коли підрядне означальне речення має складений присудок, і іменна частина цього присудка виражена прикметником. Заміна ця відбувається так: сполучне слово і зв'язка пропускаються, а прикметник узгоджується з пояснюваним словом.

Наприклад:

Підрядні означальні речення	Речення з відокремленими прикметниками
1. Збоку стояла кам'яна стіна, **що була ще гаряча од сонця.**	1. Збоку стояла кам'яна стіна, **ще гаряча од сонця** (Н.-Лев.).
2. Розгойдане море, **що було вже брудне й темне,** наскакувало на берег.	2. Розгойдане море, **вже брудне й темне,** наскакувало на берег (М. Коц.).

Вправа 111. Перепишіть приклади. Замініть, де можна, підрядні речення дієприкметниковими зворотами або відокремленими прикметниками.

1. Гладінь озерця, яка була вся срібна від місяця, нагадувала дзеркальну дорогу. 2. Довгі тіні, що були чорними при світлі місяця, зранку зникли. 3. На Карповому дворі стояла коняка, яку прив'язали до воза, і їла сіно. 4. На морі, що було цілий день спокійне, увечері піднялися гори хвиль. 5. У переказі, який був написаний учора, було багато помилок. 6. Довгі дні, що були такі чарівні та приємні влітку, швидко промайнули. 7. Квіти, такі чудові навесні, висохли в липні від спеки. 8. Астронавти, що були вчора такі говіркі, зовсім замовкли сьогодні. 9. Зошит, який пожовк від сонця, лежить на полиці. 10. Іспит, який скінчився вчора, був легкий.

§ 61. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ
(Detached Adverbial Modifiers)

Обставини, виражені дієприслівником, відокремлюються в таких випадках:

а. Якщо в реченні є кілька дієприслівників, які залежать від одного дієслова (дієприслівники без залежних слів).

Наприклад: Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на берег (М. Коц.).

б. Якщо дієприслівник (що не має залежних слів) стоїть перед дієсловом.

Наприклад: Повечерявши, полягали спати (П. Мирн.).

в. Якщо дієприслівник має при собі залежні слова.

Наприклад: Вибух за вибухом почав долітати, **розбудивши місто.**

Дієприслівник без залежних слів (поодинокий), який стоїть після дієслова і має значення обставини способу дії, не відокремлюється.

Наприклад: Співають **ідучи** дівчата (Т. Ш.).

Поширеним типом відокремлених обставин є дієприслівниковий зворот.

Дієприслівниковий зворот — це обставина, виражена дієприслівником із залежними від нього словами.

Дієприслівникові звороти можуть бути в реченні обставинами **часу, способу дії, причини, умови, допусту.**

Наприклад: 1. Без компаса не можна обійтися, **плаваючи по морях і океанах і літаючи на літаку** (обставина часу).

2. Пластова станиця повідомляла про початок літнього табору, **надсилаючи листи.** (Тут дієприсл. зворот має значення обст. способу дії).

3. Кращі оцінки можна здобути, **лише добре вивчивши матеріял.** (обставина умови).

4. Пластун-розвідник, вивихнувши ногу, лежав на траві. (Тут дієприслівниковий зворот має значення причини).

Дієприслівниковий зворот відокремлюється завжди, незалежно від його місця в реченні (на початку, в середині чи в кінці).

Вправа 112. Перепишіть приклади. Підкресліть відокремлені дієприслівники та дієприслівникові звороти. Поясніть розділові знаки.

1. Юрко вийшов з пластової домівки не попрощавшись. 2. Бриніли зірки і, моргнувши зоряним світлом, гасилися. 3. Вставало сонце з-за могили, раділи люди встаючи (Т. Ш.). 4. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягши передні лапи, положивши на них голову (П. Мирн.). 5 Не попрощавшись, вибігаю з хати. 6. Штовхаючись і поспішаючи, учні виходили з кляси. 7. Передній автомобіль, порівнявшись, спиняється. 8. Почали люди серпи гострить, лаштуючись до жнив (М. Коц.). 9. Заскиглив яструб над верховіттям смереки, зляканий беркут широко розмахуючи крилами, піднявся в повітря (Фр.). 10 Чіпка, вибившись з сил, лежав (П. Мирн.).

Вправа 113. Придумайте і напишіть п'ять речень із дієприслівниковими зворотами. Дієприслівникові звороти підкресліть.

§ 62. ЗАМІНА ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ДІЄПРИСЛІВНИКОВИМИ ЗВОРОТАМИ

(Substitution of Subordinate Clause by Adverbial Participle Construction)

Підрядні речення часу, причини, умовні й допустові можна замінити дієприслівниковими зворотами.

Можна замінювати тільки ті підрядні речення, в яких підмет спільний з підметом головного речення (присудок підрядного і головного зв'язаний з одним підметом).

Підрядні речення замінюються дієприслівниковими зворотами так:

1. Підмет підрядного речення переноситься до головного, а узгоджений з підметом займенник у головному реченні випускається.

2. Дієслово-присудок підрядного речення замінюється дієприслівником того самого виду.

3. Сполучники і сполучні слова випускаються.

Наприклад:

Складнопідрядне речення	Речення з дієприслівниковим зворотом
Коли пластуни повернулись з табору, вони розповідали про свої враження.	**Повернувшись з табору,** пластуни розповідали про свої враження.
Якби Марійка прийшла раніше, застала би мене дома.	**Прийшовши раніше,** Марійка застала би мене дома.

Коли в простому реченні є кілька однорядних присудків-дієслів, то один з них можна замінити дієприслівниковим зворотом. Сполучник **і**, яким були з'єднані присудки, при заміні випускається.

Наприклад:

Я читав книжку і не помітив вашого приходу.	**Читаючи книжку,** я не помітив вашого приходу.

Вправа 114. Перепишіть приклади. Підрядні речення (де можна) замініть дієприслівниковими зворотами. Поясніть усно, до якого типу належать підрядні речення, що ви їх замінили дієприслівниковими зворотами.

1. Якби ви з нами подружили, багато б де чому навчились (Т. Ш.). 2. Приємно слухати казку про гори, коли їдеш отак степом, рівним, наче долина (М. Коц.). 3. Сестра мала, видимо, багато роботи, бо щохвилини бігала в кухню (М. Коц.). 4. Коли розбурхані вітром хвилі підходили до берегів, вони розбивались об мури кам'яних скель. 5. Хоч ми нічого не знали один про одного, ми говорили просто і приязно. 6. Як почули люди, то стали збігатись з усього села, — старе й мале, мов на ярмарок (Мирн.). 7. Сказала, як ввійшла у хату, Юнона: «Чи гостей ти ждеш?» (Котл.). 8. Коли я під ногами знайду хоч листочок, я до серця його приголублю (Л. У.). 9. Коли б я був вами, гуляв би й на бокових алеях. 10. Коні заіржали, коли почули лугову пашу. 11. Коли

хлопці верталися, почали жбурляти цеглинами на озеро. 12. Коли богомольці побачили Київ, попадали навколішки.

Відокремлюються також поширені обставини, виражені іменниками, і близькі значенням до підрядних речень причини, умовних або допустових.

Наприклад: З такою просвітою в голові, з традиціями панства, **Стась вийшов чванькуватим, гордим перед народом** (Н.-Лев.).

Вправа 115. Перепишіть приклади, підкресліть відокремлені обставини і поставте пропущені розділові знаки.

1. А там над вашою головою чорним шатром розстилається темносинє небо із золотими зірочками (П. Мирн.). 2. У саму спеку опівдні сідаю в човен (М. Коц.). 3. На вулиці під самими ворітьми знявся над колодязем журавель немов сторожив вхід до оселі. 4. Це було літом саме в жнива. 5. Враз за полукіпками в житі почулась розмова. 6. Над полем у високості співали жайворонки (М. Коц.). 7. В цім місті за три версти од Канева стоїть над Дніпром Шевченкова могила. (Н.-Лев.). 8. Стою над кручею страшною, каскади злотні сонце ллє а там внизу десь підо мною в ґранітні бубни море б'є (Ол.). 9. Давно в дитячий любий вік в далекім ріднім краї я чула казку (Л. У.). 10. Вона тихо навшпинячки пішла до дверей і прислухалась (Грін.).

Вправа 116. Перепишіть приклади. Поставте пропущені розділові знаки. Підкресліть відокремлені слова та звороти та надпишіть над кожним його назву.

1. Але він зручний і звиклий до гір умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг (М. Коц.). 2. У Києві на Подолі братерськая наша воля, без холопа і без пана, сама собі у жупані розвернулася весела (Т. Ш.). 3. Поїзд промчав викидаючи димові кола густі, важкі схожі на мармур (М. Вовч.). 4. Навіть у селі на плоских дахах осель з'являлися татарки (Коц.). 5. Гордо палала троянда

розкішна найкраща з квіток (Л. У.). 6. Далеко аж до самого небосхилу хвилювали ниви на вітрі (М. Коц.). 7. Вона згиналась суха й маленька захоплена вся одним непереможним бажанням (М. Коц.). 8. А я не знаю нічого ніжного окрім берези (Л. У.). 9. За вийнятком баби Оришки Чіпка нікого не любив (П. Мирн.). 10. В кінці села коло самої Раставиці стояла хата старого Петра Джері (Н.-Лев.).

§ 63. ВІДОКРЕМЛЕНІ ІМЕННИКИ І ПРИСЛІВНИКИ
(Detached Nouns and Adverbs)

Іменники та прислівники, які виражають обставину, яка уточнює зміст попередньої обставини, можуть відокремлюватися.

Найчастіше відокремлюються обставини часу, місця і способу дії.

Наприклад: 1. Біля річки, **в гайку,** розташувався пластовий табір. 2. Біля озера, **внизу,** співала пластова молодь. 3. Пластова молодь таборує влітку, **під час вакацій.** 4. Тихо, **поволі, нога за ногою,** пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі (М. Коц.).

У першому прикладі відокремлена обставина **в гайку** (виражена іменником) уточнює обставину місця **біля річки.** У другому прикладі відокремлена обставина **внизу** (виражена прислівником) уточнює обставину місця **біля озера.** У третьому прикладі відокремлена обставина **під час вакацій** уточнює обставину часу **влітку.** У четвертому прикладі відокремлені обставини **поволі, нога за ногою** уточнюють обставину способу дії **тихо.**

Іменники відокремлюються також тоді, коли вони виступають в реченні в сполученні з попердніми словами **крім, окрім, опріч, за винятком, особливо, зокрема, замість, в тому числі, навіть, наприклад.**

Наприклад: На дні моря, **крім великих каменів та піску,** нічого не було видно (М. Коц.).

Синтаксично такі звороти вважаються відокремленими додатками.

Вправа 117. Перепишіть приклади і підкресліть відокремлені іменники і прислівники.

1. На самому краю села, од вигону, стояла невеличка хатка вікнами на широкий двір (П. Мирн.). 2. Сонце часом спускало з-за хмар у млу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток (М. Коц.). 3. А там, навкруги, показався дубовий ліс (П. Мирн.). 4. Там, далеко, на Вкраїні, сяє сонечко ясне (Граб.). 5. Твори українських письменників, особливо Лесі Українки й Коцюбинського, мені дуже подобаються. 6. На його обличчі, замість усмішки, бриніли сльози. 7. Учні нашої школи, за винятком хворих, поїдуть на прогульку. 8 Окрім Марійки, всі сьогодні були в клясі.

§ 64. ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

(Direct and Indirect Speech)

Чужа мова, наведена буквально, без зміни її форми і змісту, називається прямою мовою.

Чужа мова, передана своїми словами, називається непрямою мовою.

Наприклад:

Пряма мова	Непряма мова
«Сьогодні буде прекрасна погода», — сказав пластун-розвідник, Ігор.	Пластун-розвідник, Ігор сказав, **що сьогодні буде прекрасна погода.**

Пряму мову не завжди можна замінити непрямою. Деколи така заміна може спричинити спотворення самого змісту та характерних особливостей мови особи, яка говорить.

Наприклад: Тим часом пронеслося поміж купою: «Кармелюк! Кармелюк! Це Кармелюк! Де він? От він!» — і ціла купа, наче хвиля морська, порушалася й колисалася (М. Вовч.).

Тут пряму мову людей можна було б передати лише приблизно.

Перед прямою мовою, в середині її або після неї можуть бути слова, які належать тому, хто наводить пряму мову. Такі слова називаються словами автора.

Наприклад: «Скільки книжок з української літератури ви вже прочитали?» — **спитав нас учитель.** Тут слова автора стоять після прямої мови.

2. **Учитель спитав учнів:** «Який український пам'ятник стоїть у Вашінґтоні?» Тут слова автора стоять перед прямою мовою.

3. «Вам не здається, — **обізвалась сусідка,** — що тепер море, як синій птах ? . .» (М. Коц.). Тут слова автора стоять у середині прямої мови.

Пряму мову беремо в лапки або починаємо з нового рядка, і перед нею ставимо риску.

1. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а перед прямою мовою і після неї — лапки. Пряма мова починається з великої букви.

Наприклад: Василько промовив: «Я вставати хочу!» (Грін.).

2. Якщо слова автора стоять після прямої мови, то вони починаються з малої букви, а перед ними ставиться:

а. кома з рискою, якщо пряма мова є реченням розповідним;

б. знак питання з рискою, якщо пряма мова є реч. питальним;

в. знак оклику з рискою, якщо пряма мова є реч. окличним.

Наприклад: «Завтра поїдемо на Союзівку», — задоволено сказала Галинка.

— Готуйсь! — гукнула сестричка до новачок.

— Як поживаєш, брате? — спитала Оля свого меншого брата.

3. Якщо слова автора стоять в середині прямої мови, і якщо на місці розриву прямої мови не було ніякого знаку або там повинна бути кома, крапка з комою чи двокрапка, то вони (слова автора) виділяються з обох боків комами з рисками.

Наприклад: «Що буде, те буде, — каже Петро, — а буде те, що Бог дасть» (Кул.).

4. Якщо на місці розриву прямої мови повинен бути знак питання або знак оклику, то перед словами автора ставимо знак питання або знак оклику з рискою, а після слів автора ставимо крапку і риску; другу частину прямої мови починаємо з великої букви.

Наприклад:

1. «Іди, доню! — каже мати. — Не вік дівувати». (Т. Ш.).

2. «Що це? — каже Шрам. — Чи ви турки, чи татари, що нападаєте на подорожніх?» (Кул.).

5. Якщо на місці розриву повинна б бути крапка, тоді перед словами автора ставимо кому з рискою, а після слів автора — крапку з рискою.

Наприклад: «Не доберу я толку в твоїх речах, — каже Петро. — Що за охота тоді мене морочити?» (Кул.).

6. Якщо в кінці слів автора, що стоять у середині прямої мови, є слова **спитав, додав, каже, сказав** тощо, які вказують на продовження прямої мови, то після них ставиться двокрапка й тире, а друга частина прямої мови починається з великої букви.

Наприклад: «Слухай-бо, ти, почекай! — звернувся до мене товариш і додав: — Чи довго тебе завтра чекати?»

Вправа 118. Прочитайте і поясніть розділові знаки.

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь чоловік.

— Добридень вам, — удався він до Якима. — Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку? Пани послали мене знайти дітям ялинку на святий вечір; я вже другий день шукаю і не можу знайти гарної . . .

Яким мовчав.

— А що б ви дали? — спитав він перегодом.

— Та вже не будемо торгуватись . . . Кажіть ціну . . .

— Три карбованці дасте, — відповів Яким.

— Тату, — обізвався Василько тремтячим голосом, — таж то моя ялинка, ви її подарували мені ще тоді, як мене похвалив учитель.

На блакитні очі в білявого Василька набігли сльози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна звеселяла зимою садок. Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток.

— Добре, я дам три карбованці, — обізвався чоловік, — але мусите приставити ялинку сьогодні, бо пани ще хотять прибирати її на вечір.

— А як її приставити, коли я слабий, а хлопець малий ще, — сказав Яким.

Чоловік глянув на Василька.

— Не так-то вже й малий ваш хлопець . . . Та й недалечко їхати — годину . . . Завидна завезе, завидна й поверне . . .

Яким подумав і махнув рукою.

— Якось воно буде . . . містечко не за горами.

Чоловік дав завдаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов . . .

— Васильку, го-ов! а йди сюди! — гукнув з подвіря батько. Василько побіг до батька.

— Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутись завидна . . . Коли б ще снігу не було, — казав Яким, удивляючись у

край неба, — наче хмара насувається. Не гайся, Васильку, не гайся, бо нерано...

На старенських санях лежала вже ялинка. Василько почав лагодитись у дорогу. Він запріг коней, удяг кожушину і виїхав з двору.

(М. Коцюбинський).

§ 65. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ
(Substitution of Direct Speech by Indirect)

Інколи пряму мову можна замінити на непряму. У таких випадках речення з прямою мовою перетворюється у складнопідрядне, в якому слова автора стають головним реченням, а пряма мова — підрядним додатковим.

Наприклад:

Пряма мова	Непряма мова
«Може тато знає», — сказала Ольга.	Ольга сказала, що може тато знає.

При заміні прямої мови на непряму можливі такі випадки:

1. Якщо пряма мова — розповідне речення, то при заміні її непрямою мовою постає додаткове підрядне речення із сполучником **що.**

Наприклад:

Пряма мова	Непряма мова
«Не діжде він того», — крикнув Микола.	Микола крикнув, що він не діжде того.

2. Якщо пряма мова виражає наказ або прохання (з присудком у наказовому способі), то вона замінюється на підрядне додаткове речення із сполучником **щоб.** Звертання

прямої мови при заміні на непряму стає підметом, додатком або випадає зовсім.

Наприклад:

Пряма мова	Непряма мова
«Сину, — обізвалася Наумиха, — не сумуй, не гризись». (Коц.).	Наумиха обізвалась, щоб син не сумував, не гризся. або Наумиха обізвалася до сина, щоб він не сумував, не гризся.

3. Якщо пряма мова — питальне речення, то непряма мова стає непрямим питанням, тобто твориться підрядне речення з питальними словами **хто, що, який, де** та ін. або з часткою **чи.** Знак питання в непрямій мові тут не ставиться.

Наприклад:

Пряма мова	Непряма мова
1. «Як тебе зовуть?» — питає мене панночка (М. Вовч.).	Панночка питає, як мене зовуть.

Пряма мова	Непряма мова
2. Христя питає чоловіка: «Чи не час уже обідати?» (П. Мирн.).	Христя питає чоловіка, чи не час уже обідати.

4. Залежно від змісту змінюються також у непрямій мові особові займенники і особові форми дієслів; вони вживаються з погляду того, хто передає пряму мову, а не того, чия мова передається.

Наприклад:

Пряма мова	Непряма мова
«Не журіться, тітко, — обізвався Гнат, — я вас заведу. (М. Коц.).	Гнат обізвався, щоб тітка не журилась, — він її заведе.

Вправа 119. Замініть пряму мову на непряму.

1. «Не розуміємо московської мови! Коли приїхав у наш край, хай говорить по-молдуванськи!» — крикнув хтось з з гурту. 2. «Так скажіть же мені насамперед, чого ви хочете від мене?» — удруге поспитав Тихович. 3. «І що ж ви робите, скоро знайдете її?» — поважно поспитав Замфір. 4. «Не раджу, — обізвався блідий, зрушений Тихович, — не раджу цього робити, бо як не послухаєте моєї доброї ради, то послухаєте закону, котрий вас не помилує...». 5. «Копай отут під кущем», — навчав його Тихович. 6. «До кого належить цей виноградник?» — гукає на свого цигана Тихович. 7. «Хто хазяїн цього виноградника?» — питає вдруге Тихович. 8. «Що робити з дідом?» — турбується Тихович, бігаючи по хаті. 9. «Пора обідати!» — гукав здалеку Савченко. 10. «То, мабуть, Рудик не витримав, — подумав Тихович, — коли б ще лиха собі не напитав, бо на кордоні не вільно стріляти».

(М. Коцюбинський).

Вправа 120. Напишіть коротку розмову з товаришем у формі діялогу.

СПИСОК АВТОРІВ ТА СКОРОЧЕННЯ ЇХ ПРІЗВИЩ

Багряний І. (Багр.)
Бордуляк Т. (Борд.)
Васильченко С. (С. Вас.)
Вовчок М. (М. Вовч.)
Вороний М. (Вор.)
Глібів Л. (Л. Гл.)
Гребінка Є. (Є. Греб.)
Грінченко Б. (Грін.)
Гулак-Артемовський (Гул.)
Караванський С. (С. Карав.)
Квітка-Основ'яненко (К.-Основ.)
Кобилянська О. (О. Коб.)
Кобринська Н. (Кобр.)
Копиленко О. (Коп.)
Котляревський І. (Котл.)
Коцюбинський М. (М. Коц.)
Кропивницький М. (Кроп.)
Куліш П. (Кул.)
Лепкий Б. (Леп.)
Мартович Л. (Март.)
Метлинський А. (Метл.)
Мирний П. (П. Мирн.)
Нечуй-Левицький І. (Н.-Лев.)
Олесь О. (Ол.)
Пчілка О. (Пч.)
Руданський С. (С. Руд.)
Самійленко В. (Сам.)
Симоненко В. (Сим.)
Сосюра В. (В. Сос.)
Старицький М. (Стар.)
Стефаник В. (Стеф.)
Стороженко О. (Стор.)
Тесленко А. (Тесл.)
Тичина П. (Тич.)
Тобілевич І. (Тоб.)
Українка Леся (Л. У.)
Федькович Ю. (Федьк.)
Фольклор (Фолькл.)
Франко І. (Фр.)
Черемшина Марко (Черем.)
Шашкевич М. (Шашк.)
Шевченко Т. (Т. Ш.)

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕЧЕННЯ

Стор.

§ 1. Речення 5
§ 2. Типи речень 8
§ 3. Розповідні, питальні й окличні речення 9
§ 4. Зв'язок слів у реченні . . . 11

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 5. Способи висловлювання підмета 16
§ 6. Способи висловлювання присудка 19
§ 7. Іменний складений присудок . 21
§ 8. Дієслівний складений присудок . 23
§ 9. Узгодження присудка з підметом 25

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 10. Додаток та способи його вираження . . 26
§ 11. Додаток в активних і пасивних зворотах мови 29
§ 12. Узгоджене означення . . . 30
§ 13. Неузгоджене означення 31
§ 14. Прикладка 34
§ 15. Обставини та способи їх вираження . 36
§ 16. Обставини способу дії та міри і ступеня 37
§ 17. Обставини місця 38
§ 18. Обставини часу . . 39

§ 19. Обставини причини 40
§ 20. Обставини мети 41
§ 21. Обставини умови . 42
§ 22. Обставини допусту 42

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 23. Неповні речення 44
§ 24. Називні речення . . 45
§ 25. Особові речення 47
§ 26. Неозначено-особові речення . . 47
§ 27. Безособові речення 48
§ 28. Однорядні члени речення 51
§ 29. Розділові знаки при однорядних членах речення 52
§ 30. Однорядні і неоднорядні означення 56
§ 31. Присудок при однорядних підметах 57

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ЗВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

§ 32. Звертання 60
§ 33. Вставні слова і речення 61
§ 34. Слова-речення 64
§ 35. Вигуки в реченні . 65

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 36. Загальна характеристика 68
§ 37. Складносурядні речення із сполучниками . . . 70
§ 38. Розділові знаки в складносурядних реченнях із сполучниками 72
§ 39. Безсполучникові складносурядні речення . . . 74
§ 40. Розділові знаки у безсполучниковому складносурядному реченні 75

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

§ 41. Сполучникове підрядне речення . . . 76
§ 42. Підметні підрядні речення 80
§ 43. Присудкові підрядні речення . . . 80
§ 44. Додаткові підрядні речення 81
§ 45. Означальні підрядні речення . . . 82
§ 46. Обставинні підрядні речення . . . 84
§ 47. Підрядні речення місця 84
§ 48. Підрядні речення часу 85
§ 49. Підрядні речення способу дії . . . 87
§ 50. Підрядні речення причини . . . 89
§ 51. Підрядні речення мети 90
§ 52. Підрядні умовні речення 91
§ 53. Підрядні допустові речення 92
§ 54. Відносно-незалежні підрядні речення . . . 93
§ 55. Складнопідрядні речення з кількома підрядними 96
§ 56. Відокремлені слова та звороти 100
§ 57. Відокремлені означення 101
§ 58. Відокремлені прикладки 102
§ 59. Заміна підрядних речень дієприкметниковими зворотами 105
§ 60. Заміна підрядного речення відокремленим прикметником 105
§ 61. Відокремлені обставини 106
§ 62. Заміна підрядних речень дієприслівниковими зворотами 108
§ 63. Відокремлені іменники і прислівники . . 111
§ 64. Пряма і непряма мова . . . 112
§ 65. Заміна прямої мови непрямою 116

Список авторів та скорочення їх прізвищ 119

Druck: „Logos" GmbH, München, Bothmerstr. 14